પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૭૬-૭૭ ની સાલમાં વરસાદની તંગીને લીધે
ગુજરાતમાં અનાજની ઘણી મોંઘવારી થઈ હતી. તથા
ગાયકવાડ, દક્ષિણ અને મદ્રાસ વગેરે ભાગોમાં દુકાળના દુઃખ-
દાયી [illegible] હતી. એ વખતે [illegible]
ની વ્યવસ્થાપક મંડળીએ એવો વિચાર કર્યો કે દુકાળ જેવી
બાબત આપત્તિ આ દેશમાં કેટલીવાર પડેછે અને તેથી
લોકોના જાનમાલને પુષ્કળ હાનિ પહોંચેછે. માટે એ વિષે
એક નિબંધ લખાવી. તેમાં આગલીસાલોમાં પડેલા દુકાળો સં-
બંધી સઘળી હકીકત તથા એ દરેક દુકાળ વખતે લો-
કોને કેવા પ્રકારે અને કોણથી મદદ મળી હતી, તથા હવે
પછી હિન્દુસ્તાન એ દુષ્ટ આપત્તિ આવી પડે તો તેના અ-
ટકાવ કરવા અને તેનું દુઃખ [illegible] ઓછું કરવા [illegible]
અને સરકારે શામાં ઉપાય કરવા એ વાત [illegible]
હોય તો તે એક ઉપયોગી અને અમૂલ્ય ગ્રંથ [illegible]
[illegible]
[illegible] એવા નિબંધ લખવા [illegible]
[illegible]
અને ૧૮૭૭ ના [illegible] સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના [illegible]
કરી પણ [illegible] એક નિબંધ [illegible]
નહિ. [illegible]
[illegible]
[illegible] અને ૧૮૭૮ ના [illegible] સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના [illegible]
[illegible] ૪ નિબંધ [illegible]
[illegible] આ નિબંધ. [illegible]
[illegible]
બુદ્ધિપ્રકાશમાં [illegible] પણ [illegible] નિબંધ [illegible]

નારનો પગાર પચ્ચા માસ સુધી મળ્યો નહિ. પુસ્તક તપાસ કરતાં આખરે ખબર પડી કે એ લખનાર હાલ વિલાયતમાં બારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા ગયેલ છે. આથી તેના એક મ-રૂગી ભિન્ન મારફતે તેની તપાસ કરાવી આની થયેલી ઇ-નામના રૂ.૧૫૦) માંથી રૂ.૧૦૦) તેને મોકલાવ્યા અને બા-કીના રૂ.૫૦) તપાસનારે સૂચવ્યા પ્રમાણે સુધારો કરી આ-પે ત્યારે આપવાના રાખ્યા. એ ગૃહસ્થને પોતાના અભ્યાસના વખતમાં સુધારો કરવાનો અવકાશ નહિ મળવાથી, અવ-વરસમાં તે પોતાની પરીક્ષા પસાર કરી પાછા આવ્યા બાદ તે નિબંધ તેની પાસે સુધરાવી, ઇનામના બાકી રાખેલા રૂ. ૫૦) આપી, હાલ છપાવી પ્રગટ કર્યો છે.

દુકાળ જેવી દુઃખદાયક આપત્તિ આ દેશને માથે ના આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તોપણ કદાપિ એવા વખત આવી પડે તો તે પ્રસંગે બનતી સાવચેતી રાખવા સારૂ સારા ઉપાય કરવા તે વિષે આ નિબંધમાંથી સારી સૂચના મળે તેમ છે. માટે તે લક્ષ પૂર્વક વાંચી જવાની દરેક માણસને અમારી ભલામણ છે.

એડિટર.

આ નિબંધ તૈયાર કરવામાં નીચેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

---

1. *Colonel Baird Smith's Famine Report.*
2. Scarcities in the Madras Presidency, R. A. Dalyell,
3. Report of the Commissioners appointed inquire into the Famine in Bengal a Orissa in 1866
4. Report on Past Famines in the Bomb Presidency, compiled by Lieut-Col. A. F. Etheridge
5. Grant Duff's History of the Maharattas
6. A paper written by J. F. Thomas in Madras Journal of literature and scie on the duty of the state in times of fam
7. Asiatic Journal and Monthly Regis published in London from Vol IX Vol XXXVI
8. A letter to William Erskine by Capt James Rivett Carnac from Baroda on Famine in Gujarat in 1812 and 1813
9. An essay on the Bengal Famine of 18 read by Sir Bartle Frere, in London.
10. The annals of Indian Administration c taining accounts of famines that h occurred in different parts of India.
11. The Oriental containing famine-accoun

lections from the records of the Govern
ent of India.

litical Economy of Famines in India, by
own.

est Versus Famine, by E. H. Pringle.

s of the Bombay Gazette, the Times
ndia and the Bombay Samachar.

E. J. K.

હાર નીકળી આવે, અંગોઅંગના સાંધા ખુલ્લા દેખ
ખોરાકવગર ટળવળતું (બિલાડાં બોલતું) પેટ અંદર પેશી જ
તેની ચામડી ઉપર કરચલી પડે, સ્નાયુના સોશ્યા અને ચ
મડીના આચ્છાદનમાં ઢંકાઇ રહેલાં શરીરનાં દરેક હાડકાં ન
નસો બરાબર ગણી શકાય એવી હાલતમાં દેખાય, ન
તેથી મનોહર રૂપ ધરાવતું માણસ વહેમીઓએ કલ્પે
ભૂત પ્રેત ને ડાકણના જેવો આકાર પકડી રસ્તે રસ્તે
રેંકડી તરફડી મૂડદું થઇ પડે. એ સઘળાંનો કમકમાટ
રેલો ચિતાર દેખાડવાનું કામ દુષ્ટ દુકાળનું છે. માણ
ભૂખથી ઘેલાં બની જઈ ધૂળમાં અન્ન શોધવા માંડે, ત
પ્રાણીઓના છાણને ચુંથીને તેમાંથી ખોરાકની કાંઇ પ
જથ્થુસ ખોળવા જતાં અંતે નિરાશ થઈ મોતને આધ
થઈ રહે. એવો દેખાવ આપણી નજરે પાડનાર; તેમજ જ
મીન સૂકી અને નિરસ. આકાશ ત્રાંબાનું અને ઓષ વિ
ળની, હવા ભૂખી (સૂકી) અને રોગિષ્ટ, તથા મનુષ્યથી મ
ડીને દરેક પ્રાણીમાત્ર ભૂખ્યાં જંગલી પશુઓની પેઠે ખુ
બની રહેલાં, એ સર્વનો ભયકર ચિતાર ચિતરનાર પા
ક્રૂર દુકાળજ છે. ઘણીએક કંગાલ માતાઓને હૈયાફૂટી બ
નાવી તેઓનાં વહાલામાં વહાલાં બાળકોને નિર્દયપણે ન
દીઓમાં ફેંકી દેતી દેખાડનાર. તથા ઢગલાબંધ માણ
સોનાં મૂડદાં ઉપર રસ્તે રસ્તે શિયાળીઆં, કૂતરાં અને માં
સાહારી પક્ષીઓને ભક્ષ કરતો આપણી નજરે પાડી કમ
કમાટ ઉપજાવનાર, એ મહા ભયંકર દુકાળ છે. એ ખરાબ
પગલાંના શત્રુના જુલમથી માણસના શરીરનો કુદરતી રંગ
બદલાઈ કાળો થઈ જાય છે, તેના સાંધેસાંધા તવાઇ જાય
છે, અને તેનું બોલવું હેવાનના સાદને મળતું આવે છે
એના પાપી અમલમાં માણસો પોતાની નીતિ ખોઈ દે છે

રીપો વજર રહો ગયો હશે એમ માની શકાનું નથી. આપણા ભરતખંડ જેવો દ્રવ્યવંત, આબાદ અને મોટા વિસ્તારનો દેશ પણ વારંવાર સાંભી મુદ્દતે દુકાળનો ભોગ થયો આવ્યો છે, અને દુકાળનું નામ ઘણા લાંબા વખતથી આપણા દેશની ચડતી પડતી સાથે જોડાએલું આવ્યું છે જે દેશમાં આપણે વસીએ છીએ, તે દેશના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને જેટલું અગત્યનું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે અગત્યનું તેમાં પડતા આવેલા દુકાળોની સાલવાર તવારીખનું છે. વળી એ જાતનું અગત્યપણું દિવસે દિવસે વધતું જાય છે; તેનું કારણ એ કે, આ દેશમાં આપણી ચડતી કળા, આપણાં સુખ, અને આપણી હસતી સાથ દુકાળને નિકટ સબંધ છે. વખતે વખત હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોની ભેટ દુકાળ લેછે. અને તેટલા માટે, તેને આવતે અટકાવવા, તેના આવી પહોંચવા સામે સાવચેતીઓ રાખવા, અને આવી પહોંચ્યા બાદ તેનાં ત્રાસદાયક પરિણામોની અસરો ઓછી કરવા તથા તેનું કાળું મોઢું ઘણા વખત સુધી દૂર કરવા, આજ સુધીમાં જેટલા દુકાળ પડી ગયા છે તેનો વિગતવાર હેવાલ, તેથી થયેલી ખરાબી તથા તેની સામે લેવાએલા ઉપાયો, અને તેના જાણીતા લોકોએ લીધેલો બોધ, એ સર્વેનું ખરેખર અને પૂરું જ્ઞાન આપણને ઘણુંજ જરૂરનું છે. પોતાના દેશને ચાહનાર દરેક માણસના, દેશી રજવાડા અને તેમની વફાદાર રૈયતના, કેળવણી પામેલા શખ્સોની, સુધારાના સાથીઓની અને ટૂંકામાં હિંદુસ્તાનના દરેક દેશીની તથા નામદાર અંગ્રેજ સરકારની ખરી ફરજ એ છે કે, હિંદુસ્તાનને જે દુકાળરૂપી જે બલા સદાકાળ ભમતી ફરે છે તેનાં સંબંધનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેના સકરોનો નાશ

કરવાને ઉપાયોરૂપી હથિયાર સજીને આગમજથી તૈયાર થઇ રહેવું.

હિંદુસ્તાનના ગુજરાત જેવા બહોળા વિસ્તારવાળા પ્રાંતમાં અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકોમાં આજ સુધીમાં કેટલા કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેનાં કેવાં કેવાં પરિણામો નિપજ્યાં, તેની વિગતવાર હકીકત જાણવાની આપણે પહેલી શરૂઆત કરીએ.

સીધાં વગર રહી અમે હરી એમ માની શકાતું નથી
આપણું ભરતખંડ જેવો દોલત, આબાદ અને મોટાં વિ-
સ્તારનો દેશ પણ વારંવાર લાંબી મુદતે દુકાળનો ભોગ થ-
તો આવ્યો છે, અને દુકાળનું નામ પણ લાંબા વખતથી
આપણા દેશની ચઢતી પડતી સાથે જોડાયુંજ આવ્યું છે.
જે દેશમાં આપણે વસીએ છીએ, તે દેશનાં ઇતિહાસનું
જ્ઞાન આપણને જેટલું અગત્યનું છે તેના કરતાં ઘણે દરજ્જે
અગત્યનું તેમાં પડતા આવેલા દુકાળોની સાલવાર તવારી-
ખનું છે. વળી એ જાતનું અગત્યપણું દિવસે દિવસે વ-
ધતું જાય છે; તેનું કારણ એ કે, આ દેશમાં આપણી ચઢતી
કળા, આપણું સુખ, અને આપણી હસતી સાથ દુકાળનો
નિકટ સંબંધ છે. વખતે વખત હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા
ભાગોની ભેટ દુકાળ લેછે, અને તેટલા માટે, તેને આવતો
અટકાવવા, તેના આવી પહોંચવા સામે સાવચેતીઓ
રાખવા, અને આવી પહોંચ્યા બાદ તેનાં ત્રાસદાયક પરિ-
ણામોની અસરો ઓછી કરવા તથા તેનું કાળું મોઢુ ઘ-
ણા વખત સુધી દૂર કરવા, આજ સુધીમા જેટલા દુકાળ
પડી ગયા છે તેનો વિગતવાર હેવાલ, તેથી થયેલી ખ-
રાબી તથા તેની સામે લેવાયલા ઉપાયો, અને તેના જવા
પછી લોકોએ લીધેલો બોધ, એ સર્વેનું ખરેખરૂ અને પૂ-
રૂ જ્ઞાન આપણને ઘણુંજ જરૂરનુ છે. પોતાના દેશને ચ-
હાનાર દરેક માણસની, દેશી રજવાડા અને તેમની વફા-
દાર રૈયતની, કેળવણી પામેલા શખ્સોની, સુધારાના સાથી-
ઓની અને ટૂંકામાં હિંદુસ્તાનના દરેક દેશીની તથા નામ-
દાર અંગ્રેજ સરકારની ખરો ફરજ એ છે કે, હિંદુસ્તાનને
કે દુકાળરૂપી જે બલા સદાકાળ ભમતી ફરે છે તેનાં
ચોતુ પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેના સકંટોનો નાશ

તેમાને ઉપયોગી હથિયાર સમજે અજમાવવી તેયાર થયા હતું.

હિંદુસ્તાનના મુંબઈ ઈલાકા જેવા મહોટા વિસ્તારવાળા પ્રાંતમાં અને ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓના મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાં આજ સુધીમાં કેટલા કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેનાં કેવાં કેવાં પરિણામો નિપજ્યાં, તેની વિસ્તારવાર હકીકત લખવાની આપણે પહેલી શરૂઆત કરીએ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ.

ગુજરાત જેવા મહોટા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળનું વર્ણન જરા વધારે વિસ્તારથી કરવા માટે એ પ્રાંતને તેના કેટલાએક જુદાના ભાગોમાં વહેંચી નાખી, તે દરેક ભાગમાં પડેલા દુકાળની તવારીખ જરા લંબાણથી અને બારીકીથી આપવાની વધારે અગત્ય લાગે છે. પહેલ વહેલાં આપણે કાઠીઆવાડમાં પડેલા દુકાળની ખબર લેઈએ.

દુકાળનો મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે, તે જુદે જુદે ઠેકાણે જો કે જુદા જુદા રૂપમા આવછે. તોપણ તેની અંદર એક સરખા હોયછે, તથા તેના પરિણામમા મોટો ફેર જણાતો નથી. વળી ઘણે ઠેકાણે ચોક્કસ મુદતેજ દુકાળ પડતો જણાયલો છે એટલે પહેલા અને બીજા દુકાળ વચે જેટલા વર્ષ પસાર થઇ ગયેલા હોયછે, તેટલાજ વર્ષ બીજા અને ત્રીજા, તથા ત્રીજા અને ચોથા દુકાળની વચ્ચે વહી જતા જણાયલા છે. કાઠીઆવાડ અંગ્રેજી સત્તા ના પહેલ વહેલુ ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ મા આવ્યું હતુ. પહેલા ત્યાં બે મોટા દુકાળ પડેલા જણાયાછે. તેમાનો એક ઇ. સ. ૧૭૯૧ મા અને બીજો ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં પડેલો હતો જેવો એ ભાગ અંગ્રેજોના હાંથમાં આવ્યો ૧૮ ત્યા દુકાળ પડયો હતો તે પછી. ઈ સ ૧૮૨૪-૨૫ અને ૧૮૩૮ ૩૯ મા પડયો હતો આ સર્વે મોટા દુકાળ કહેવાય છે એ ત્રણે દુકાળ વચ્ચે તેર તેર વર્ષનો અંતર પડેલો જણાયછે. એ પછી કોઇ મોટો દુકાળ કાઠી-

પામ્યાં હતાં. કાઠીઆવાડના ઉત્તર ભાગમાં જ્યાં વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી, અને જુવારનો પાક નહેર, તળાવ, કુવે વગેરેની મારફતે કરવામાં આવેછે, ત્યાંના લોકોએ આ દુકાળની વખતે થોડું દુઃખ ભોગવ્યું હતું; કેમકે વરસાદની અતિશયતાની જરૂર પડતી નથી, અને વળી પાછળથી વાવણી થઈ શકેછે. અનાજ, રૂ, અને ઘઉં, ત્યાં ફેબ્રુઆરી મહિનામાં પકતા પુષ્કળ હવાથી (ઓસ–ઝાકળથી) પકવવામાં આવેછે. વળી દક્ષિણ ભાગમાં બાજરી અને જુવારનો એટલો બધો પાક થાય છે કે તે ત્યાં વપરાતાં, બીજા ઘણાખરા ભાગોમાં દૂર દેશાવર મોકલવામાં આવેછે, તથા કેટલુંક અનાજ જમીનમાં કોઠાર કરી તેમાં દાટી રાખવામાં આવેછે. આ ભયંકર દુકાળની વખતે એવું દાટેલું અનાજ ખોદી કાઢી વપરાશમાં આણ્યું હતું. વગવાળા ખેડુતો એ વખતે નહેર તથા કુવા તળાવના પાણીથી વાવણી કરવાને તૈયાર હતા, પણ આકાશમાં વાદળાં ચડી આવી નાનાં નાનાં ઝાપટાં પડવા લાગ્યાં તેથી વરસાદની આશા ઉપર તેઓ નભરવશ રહી ફસાયા; તે એટલે સુધી કે કુટુંબોનું ગુજરાન સારી રીતે કરવા સારૂ ભરી રાખેલું સઘળું અનાજ આશાએ આશાએ વાપરી નાખ્યું. પાછળથી તેમની આંખો ઊઘડી અને નહેરની મારફતે વાવણી કરવાની જરૂર પડી, ત્યારે પાણી ખેંચનાર બળદો વગેરે જનાવર એવી નબળી હાલતમાં આવી ગયાં હતાં કે તે કુવામાંથી પાણી ખેંચી શક્યાં નહિ. આ દુકાળ એટલો જબરો હતો કે, તે વહી ગયા પછી દસ વર્ષ સુધી આખો દેશ અસલ સ્થિતિમાં આવ્યો નહોતો.

આટલું છતાં એ દુકાળમાંથી છૂટવાના ઉપાયો ચાંપતા લેવામા આવ્યા હતા. જ્યાં જ્યા કુવાનાં પાણી ખૂટ્યાં ત્યા ત્યાં નવા કુવા ખોદવામાં આવ્યા હતા, જુદાં જુદાં

ભારે ઉપર સરકારે રાખ્યું અને ખાસ મોટા જથામાં ભરી રાખ્યા અને લોકોને તે ખૂટક વેચ્યા. મોટા કારખાનાંઓની જમીનો પાડી રસ્તા ઉપર સંખ્યાબંધ મજુરોને કામે અ-મારી સરકાર તરફથી રોજી આપવામાં આવી હતી એ ઉપરાંત ગરીબોની મદદને માટે જાહેર તેમજ ખાનગી ધ-ર્માદા ખાતાં હતાં. એજેન્સી સરકારે, તથા ભાવનગરે અને જુનાગઢના નવાબે તેમના ખરીઆ તાલુકાઓ પાસેથી લેવાની એગણી એરીઆર માફ કીધી હતી, તે એ તાલુકાઓમાં દુકાળ-માં આપી દીધી હતી

જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં કાઠીઆવાડમાં જબરો દુ-કાળ પડ્યો હતો, ત્યારે હજારો લોક ત્યાંથી મુંબાઈ આ-વ્યાં હતા આ લોકોનો નિભાવ કરવા સારૂ મુંબાઈ મધ્યે ટાઉન હોલમાં જાહેર સભા ભરી હતી એ વેળા મી૦ કોર્ન્સ. એચ. ફ્રિરે પ્રમુખ તરીકે બિરાજ્યા હતા. એ સભામાં સર જે. મો. ગાવસકર, શેઠ ધાકજી કાળાજી, શેઠ જમસેદજી જીજીભાઈ, આનરેબલ જે. કિકાભાઈ અને ફ-રેનસ ડીકીનસન જેવા પ્રખ્યાત નરો હાજર હતા આ સાલ કાઠીઆવાડમાં સરાસરી બે ઈંચ વરસાદ પડ્યો હતો ત્યાંના કુવાઓમાં એક બે માસ ચાલે એટલું પણ પાણી રહ્યું ન-હોતું દરરોજ એ ભાગમાંથી વસ્તી ભાગતી પીવા તરફ આવતી; અનાજ પાણીની લોકોને એટલી ખપી તંગી પડ-વા લાગી કે માતાઓ પોતાના નાનાં બાળકોને સહેજસાજ પૈસા લઈ વેચવા લાગી ખાસ મારવાડ તો તદ્દન નાદાર થઈ ગયો હતો.

કાઠીઆવાડમાં પડેલા મોટા દુકાળ ઉપરાંત કોઈ કોઈ વાર અનાજની મોંઘવારી ચાલતી, અને લોકોને ઘણી મુ-શ્કેલીથી ખોરાક મળતો, એવી તંગી પ્રખ્યાત ઈ. સ. ૧૮૧૩

નો હતો. તે પસાર થયા બાદ એવો વખત ત્યાંના લોકોએ ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં જોયો. એ સાલમાં અનાજની મોંઘવારીથી લોકોને બહુ આપદા વેઠવી પડી. ત્યાંના પોલિટિકલ એજંટ મી૰ પીલે અનાજની આમદાની, નીકાસ, ખપ, ઉપરાંત વગેરેના હિસાબનાં દર અઠવાડીએ પત્રકો બનાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. વળી બીજા શા શા ઉપાય લેવા તે વિષે મસલત કરવા સારૂ એ સાહેબ, મુંબાઈના તે વખતના ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલની પાસે પુને ગયા હતા. ત્યાં તેમણે નામદાર ગવર્નર, કરનલ કેનેડી, કરનલ હેનકાક, અને વડોદરા રેલવેના એજન્ટ મી. બાર્ચુ સાથે વિચાર કરી, કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરથી ઉત્તરે વઢવાણ સુધી રેલવેની લાઈન નાખવાનું અને પછી તેને પશ્ચિમે લેઈ જવાનું નક્કી કર્યું. એ સિવાય કાઠીઆવાડમાં નહેરો બાંધવાની ગોઠવણ પણ કરવા માંડી. ભાવનગર, નવાનગર, અને પાલીતાણા વગેરે સંસ્થાનોના રાજાઓએ પોત પોતાની રૈયતનાં દુ:ખનુ નિવારણ કરવા સારૂ સસ્તે ભાવે અનાજ વેચવાને દુકાનો કાઢી હતી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે કુવા તળાવો બંધાવવા માંડ્યા હતાં. જુનાગઢના ગીરનારના પહાડ ઉપર કોરેલ ચડવા મોકલવાની ગોઠવણ કરી હતી, અને એ દરમ્યાન શહેર સુધરાઈ તથા પોલીસનો પૂરતો બંદોબસ્ત રાખવાના દેશી રજવાડાઓને પો૰ એજંટ તરફથી તાકીદ કરવામાં આવી હતી. આવા આંપના ઉપાયો કામે લગાડવાથી એ દુ:ખ બહેકી મોટી આફતમાંથી કાઠીઆવાડ કેટલેક દરજ્જે બચી ગયું હતું.

પાલણપુરમાં પડેલા દુકાળ.

આ જમાનામાં જે જે દુકાળ પડ્યા હતા તેની ખ-

ભાર હેવાથી, તથા જેઓએ વધારે ઓછા દુકાળ જોયા હતા અથવા બાપદાદાઓથી સાંભળ્યા હતા તેઓના કહેવાથી મેળવવામાં આવી છે. સરકારી નોંધ વખતે હતી ખરી, પણ તે બળી ગઈ હતી, અથવા તો ઇસ્વિસનની ૧૮ મી સદીની આખરે ખોસા અને મારવાડના લશ્કરે પાલણપુર તથા રા-ધનપુર ઉપર ચડાઇ કીધી ત્યારે તેઓ લુંટ મેળવી ઉ-પલી નોંધનાં પુસ્તકો પણ સાથે લેઇ ગયા હતા, એવું વિ-ચારવામાં આવે છે.

પાલણપુરમાં મોંઘવારીના તેમજ દુકાળના વરસ નીચે પ્રમાણે હતાં. એ અરસામાં વરસાદ ન વરસવાથી પાક થ-યો નહિ, તેથી અનાજની તંગીને લીધે લોકોને ઘણું સો-સવું પડ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૭૪૭. ઈ. સ. ૧૮૦૪. ઈ. સ. ૧૮૩૫.
" ૧૭૫૮. " ૧૮૧૩. " ૧૮૪૨.
" ૧૭૮૫. " ૧૮૨૫. " ૧૮૪૬.
" ૧૭૯૧. " ૧૮૩૪.

એ વર્ષોમાં વરસાદ ઘણુંકરીને મુદલ પડ્યો નહોતો અને ભૂખમરો એટલો આવ્યો હતો કે ગરીબ લોકો ટ-પોટપ મરી જતા હતા. ઘાસ ન ઉગવાથી તવંગર લોકો પો-તાનાં ઢોરને જ્યાં ચારો મળી આવ્યો ત્યાં લેઇ ગયા, પણ ગરીબનાં ઢોર માર્યાં ગયાં હતાં. આથી ભીલ કોળી ઇત્યા-દિ લોકો જેઓ માંસ ભક્ષ કરતા હતા તેઓને પેટ ભ-રવાની મુશ્કેલી પડી હતી. વાણીઆઓએ તથા તવંગરોએ પોતાના ગામ ભંડારમાં આગલાં વર્ષોનું અનાજ ભરી રા-ખ્યું હતું. પણ તેમણે લુટાઈ જવાની અને ખૂટી પડવાની બીકે તે છુટથી બહાર કાઢ્યું નહિ. તેથી લોકો ઘબરાટમાં પડી અનાજની શોધમાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં ત્યાં કચ્છમાં સખત દુકાળ
પડ્યો. એ દુકાળ આખા કાઠીઆવાડમાં પણ પસરેલ હ
તો. પાલણપુરમાં ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં વરસાદને અભાવે
અનાજ પાક્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં વરસાદ પડવા
પાક બરાબર ઉતરવાની આશા હતી, પણ એ વરસમાં તી
ડો કેટલાં ઊતરી આવ્યાં અને અનાજનો નાશ કરી ન
ખ્યો. વળી ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં વરસાદ પડ્યો નહિ અ
નેથી પાક પણ થયો નહિ. લોકો ઝાડની છાલનો ભૂકો ક
રી તથા ચામડાં ખાઈ કે બોરી કરી પેટિયું ભરતા. ગોળ
ભેગા કરી તેના રોટલા કરી ખાતાં. કેટલાક લોક જેઓ
માલદાર હતા તેઓ ગાયો, ભેંસો ઇત્યાદિ ઢોરને જેર
રજ મારી નાખી તે પર ગુજરાન ચલાવતા. વળી એ
થી પણ જીવન ન થતાં જ્યારે ભૂખમરો ચાલવા લાગ્યો
ત્યારે માણસ માણસને ખાવા લાગ્યા હતા. કેટલાક દાખલ
એવા પણ જણાયલા છે કે અતિશય ભૂખથી રખડતાં રખડતાં
અને દીવાના જેવાં થયેલાં મા-બાપ, પોતાનાં બાળબચ્ચાંને મારી ખા
વા લાગ્યાં. તેમ જ બને તે બાળકોની માતાઓ તેઓનો જાન બચા
વવા વચ્ચે પડતી હતી. ભૂખમરો એટલો બધો ચાલ્યો હતો
કે જેઓ જીવતાં હતા તેઓમાં પોતાના ઘરના મરી ગએલ
માણસનાં મડદાં પડેલાં હતાં તેમને બાળવા અથવા ભૂમિ
દાહ દેવા જેટલી જરાએ શક્તિ નહોતી. આવાં
હજારો માણસોને સગાં વહાલાં ગામડાં ઘરબાર વિનાનાં થઈ ગ
યાં હતાં. જમાનાના પોકાર વખતમાં આ બધા અને બાળકોન
ની છેક બરબાદ થઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૮૧૩ નો દુકાળ
સઘળે દેશમાં એક સરખો તણખો પથરાઈ ગયો હતો. એ
વરસ સિવાય જે જે વખતમાં થોડા ઘણા દુકાળ પડયા તે
વખતમાં લોકોને મદદ પહોંચાડવા કરવા સારુ ઠાકોરોએ

મહિકાંઠા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળ.

આ ભાગના દુકાળની ચોક્સ નોંધ મળી શકતી ન
થી; તોપણ દુકાળનાં જેજે વર્ષો જણાવેલાં છે. તે ઇ. સ
૧૭૯૧–૧૮૧૩–૧૮૨૫ અને ૧૮૩૪ નાં છે. એ વર્ષોમ
ત્યાંના લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠ્યું હતું, અને સંખ્યાબંધ
માણસનાં મર્ણ નીપજ્યાં હતાં. ઘણાં માત પિતાને પો
તાનાં પ્રિય બાળકો વેચવાં પડ્યાં હતાં, તથા કેટલાકને તે
ઓનું પેટ ન ભરાવાથી બીજાને આપી દેવાં પડ્યાં હતાં
એ પ્રાંતમાં લુંટારાઓનો ત્રાસ પણ આવતો હતો. તેઓના
જુલમનાથી લોકોને બચાવવા સારૂ અંગ્રેજ સરકાર ઇ. સ
૧૮૧૨માં વચમાં પડી, તોપણ તે પછી એવું બન્યું અં
ધેર ચાલ્યું કે, બીજા કેટલાક સંકટોની પેઠે ભૂખમરાનું સંકટ
ત્યાં સાધારણ થઇ પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજ સર
કારના ઉપરીપણાને. અમલ ત્યાં બરાબર જામ્યો અને ઇ. સ.
૧૮૫૪થી એ ભાગમાં પડતા વરસાદની નોંધ બરોબર રા
ખવામાં આવી. એ વરસની અગાઉના દુકાળ વિષેની કાંઇ
પણ ભરોસાદાર ખબર મેળવવાની તજવીજ ફોકટ છે.
ભૂગોળવિદ્યાથી જણાય છે કે મહિકાંઠા ગુજરાતમાં આવેલો
એક ભાગ છે. માટે જે અસરો ગુજરાતના બીજા ભાગો
ઉપર દુકાળે કીધી તે એ ભાગમાં પણ થવી જોઇએ. જે
મ ઇ. સ. ૧૮૬૩-૬૪ માં બહાર દેશાવરથી મોટા જથ્થા
માં અનાજ મગાવી ખરીદ ભાવે વેચવાની કાઢીઆવાડમાં
તજવીજ થઇ હતી તેમ મહિકાંઠામાં થઇ હોય એવું કોઇ
જગોએ જણાવ્યું નથી. એવું કામ અહિંઆં ન બને તેનાં
બે કારણો છે એક તો એ કે અહિંની જમીન પહાડ
પથરવાળી હોવાથી જોઇએ તેવા રસ્તા બને નહિ, ત
થા એને દરિઆનો કિનારો લાગેલો નથી. વળી એ પ્રાંતમાં

એટલે એના મુખ્ય પાંચ દશા છ ભાગોમાં ઉપર કહ્યું તે ઉપરાંત પૈસાની પણ ઘણી તંગી હોવાથી ધારેલું કામ પાર પડી શકે નહિ.

અમદાવાદમાં પડેલા દુકાળ.

અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવ્યું તેની આગમજ મુસલમાન પાદશાહોની સત્તા હેઠળ હતું એ પાદશાહોના વખતમાં ઈ. સ. ૧૬૩૧ (વિ. સંવત્ ૧૬૮૭) નું વર્ષ જે "સત્યાશીઓ કાળ" એવા નામથી ઓળખાય છે, તે વર્ષમાં લોકોને જબર સંકટ પડયું હતું; તે એટલે સુધી કે માણસ માણસને ખાવા લાગ્યાં હતાં. તે વખતે પાદશાહે અમદાવાદ, સુરત અને બરાનપોર મધ્યેના પોતાના સુબાઓને દિલ્હીથી હુકમ લખ્યા હતા કે, સરકારી લંગરખાનાં ઉઘાડી તેમાંનું અનાજ લોકોને વહેંચવું એ ઉપરાંત અમદાવાદના લોકોને ત્યાંની (અમદાવાદની) સરકારી તિજોરીમાંથી પચાસ હજાર રૂપિઆ વહેંચવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડયો હતો પાદશાહે દયા કરીને એ વર્ષનું જમીનનું મહેસુલ ખેડુતો પાસેથી લીધું નહોતું એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજી પણ સારી મદદ કરી હતી. એ પહેલાંનો દુકાળ ઈ સ. ૧૫૫૦માં પડેલો જણાયલો છે. એ પૂરો દુકાળ સાત વરસ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અને લોકો મહા મહા દુઃખી થયા હતા. એ વિષેનો મન માનતો હેવાલ કોઈપણ રીતે મળી શકતો નથી

ઇ સ ૧૭૧૮ (વિ. સ. ૧૭૭૪ નું વરસ 'ચુમોતરા કાળ"નું મનાય છે એ વરસમાં જે દુકાળ પડયો તેથી સંખ્યાબંધ લોકો ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં. ભૂખના દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલા માબાપે પોતનાં વહાલાં

ઢોરાંને પૈસાની નજીવી રકમે એટલે સહેજ એક બે રૂપિએ વેચી નાખ્યાં હતાં. એ વખતે અનાજના ભાવ મણુજે તેજ હતા; બાજરી અને મગ બે આને શેર મળતાં. બહાર દેશાવરથી કેટલુંક અનાજ આવ્યું હતું. પણ તે અનાજ સરકારે મગાવ્યું હતું કે વેપારીઓએ, તે ચોક્સ જણાતું નથી.

"તીસોતરો કાળ" એ નામે ઇ. સ. ૧૭૪૭ (વિ. સં. ૧૮૦૩નું વરસ ઓળખાતું હતું એ વરસમાં વરસાદનું એકપણ ટીપું ન પડ્યું તથા ઘાસનું એક ભૂખ સરખું પણ ન ઉગ્યું. લોકોએ જેમાં મળી વરસાદને માટે ત્રણ દિવસ સુધી ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, પણ તેથી કાંઇ વળ્યું નહિ અને અનાજના ભાવ ઉછળતા વધતા ગયા, તે એટલે સુધી કે રૂપિઆ એકનું છથી તે આઠ શેર સુધા મળવા લાગ્યું આથી કરીને સંખ્યાબંધ માણસ અનપાણી વિના તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં. કેટલાક કાયર થએલા લોકો મુએલા ઢોરનાં માંસ ખાઇ જીવવાને ફાંફાં મારતા હતા. †

મુસલમાન પાદશાહોના હોવાના નોંધમાં છેલ્લો દુકાળ ઇ. સ. ૧૭૬૧ વિ. સ. ૧૮૧૭નો જણાવેલો છે. એ દુકાળ હવામાં બિગાડ થવાથી તથા મારવાડીઓનાં તોફાનને લીધે પડ્યો હતો. હજારો લોકો મરકીથી બે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યાં. તેમને દાટવા બાળવાને પણ કોઈ

† નદી તથા તળાવ સુકાઇ ગયાં આસપાસના ગામડાનાં લોકો પાણીની શોધમાં પોતાનાં ઘરબાર છોડી જંગલે જંગલ ભટકવા લાગ્યાં. ઘણાક માળવા તરફ નીકળી ગયાં. કેટલા માણસ મુઆ હશે તેની ગણતરી જણાતી નથી. અનાજ પણ મોંઘુ વેચાવા લાગ્યું. આવા વખતમાં જે ગામડાં ઉજ્જડ થયા તે ફરીથી વસ્યાંજ નથી.

માણસ મળી શક્યાં નહિ. નવારસી માણસનાં મુડદાં સ-રકાર તરફથી સાબરમતી નદીને કાંઠે કાઢી નાંખવામાં આ-વતાં. આસપાસના કસ્બા અને ગામડાંના ભૂખે મરતા લોકો પોતાનાં રળવાજી ભરેલાં છોકરાંને વેચવા સારૂ શહેરમાં આવી બેઠાં થયાં હતાં. એવી રીતે વેચાતાં છોકરાંનું મૂલ્ય એક બે રૂપિઆ ઠરતું. આ અરસામાં કેટલા વિસ્તારની જમીન ઉપર દુકાળ આવ્યો તથા લોકોને તેમાંથી છોડવ-વાને શા શા ઈલાજો લેવાયા. તે જણાયું નથી. ત્યાર પછી લગભગ આઠ વરસ સુધી અનાજના ભાવ વધેલા રહ્યા હતા. સાધારણ જાતનું અનાજ રૂપિઆ એકનું વીસ શેર મળતું.

ઈ. સ. ૧૭૯૦—૯૧ (વિ. સં ૧૮૪૭)માં પડેલા દુ-કાળમાં સંખ્યાબંધ ઢોર મરણ પામ્યાં. અને ભયંકર દરદો તથા માંદગી પેદા થઇ. વરસાદ ન વરસ્યો એ દુકાળનું ત-સ્તનું કારણ હતું. ઘણા લોકોનો આ વખતમાં નાશ થયો હતો. અનાજ ચાર આને ગભુ વેચાતું હતું તે છેક બે રૂ-પિએ મણ વેચાવા લાગ્યું. કેટલાક માણસોએ પોતાનાં બાળિકાં બાળ બચ્ચાંઓને ભુખ રડતે ફેંકી નાખ્યાં હતાં. વળી કેટલાંક માણસો બજારમાં ઉતરી પડતાં હતાં. એ દુકાળ સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. ગુજરાતમાં એને "સુ-ડતાળો કાળ" કહેવામાં આવે છે. એ દુકાળનો ત્રાસ લો-કોમાં એટલો બધો ફેલાયલો હતો કે આજપણ કોઈ કૃપણ માણસને ભિખારણી કહેવું હોય ત્યારે એમ કહે છે કે "એ-ના ઘરમાં તો સુડતાળો ચાલે છે."

બીજો મોટો દુકાળ ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ (વિ. સં. ૧૮૬૯)માં હતો. એ વર્ષમાં થોડો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ માળવામાં દુકાળ આવવાથી ત્યાંના લોકો અહિં ધસડાઈ આવવા-

થી અનાજ પાણીની તંગી પડી. અને અહિં પણ જબરો દુકાળ ચાલુ રહ્યો. વળી તે સાથે એક બે વખત તીડનાં મોટાં મોટાં ટોળાંએ આવી જેવા તેવા પાકનો પણ નાશ કર્યો હતો. સબ્બાધ અને વિપત્તિમાં એ દુકાળ ઈ. સ. ૧૭૯૦-૯૧ ના દુકાળથી સહેજ ઉતરતો ગણાવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ષમાં જુવાર, બાજરી ઇત્યાદિ અનાજ આઠ રૂપિએ મણ વેચાયાં. ઘી વીસ રૂપિએ મણ મળતું અને ગોળ તથા તેલ એક રૂપિઆનાં ૮ શેર સુધી વેચાતાં. આ વર્ષમાં બંગાળા તથા બીજા ભાગોમાંથી ધોલેરાના બંદરમાં ઘણુંખરાં અનાજની આવદાની થઇ હતી. વળી તે સિવાય કોઠારોમાં દાટેલું જથાબંધ અનાજ બહાર કાઢી વેચવામાં આવ્યું હતું. ઢોરોમાં જબરી મરકી ચાલવાથી સખ્યાબંધ બળદોને બચાવવા સારૂ કાઠીઆવાડમાં હાંકી મૂક્યા હતા. બીજે વર્ષે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો, પણ ગરીબ વર્ગના લોક નબળા થઈ જવાથી તાવ અને બીજા રોગોને આધીન થઇ મરવા લાગ્યા. આ દુકાળમાં અમદાવાદ શહેરની વસ્તીનો નજીક ત્રીજો ભાગ મરણ પામેલો જણાય છે. મૂડદાને બાળવાને જોઇતાં લાકડાં ન મળવાથી બાંધેલા ઘરોમાંથી કાટમાલ તોડી કાઢીને તે ઉપયોગમાં લેવો પડ્યો હતો. મરકીનું જોર એટલું બધું હતું કે મૂડદાને સ્મશાનમાં લેઇ જનાર પુરેપુરા નહિ પડવાથી ઘણીવાર બાઇઓને તે ઊચકી જવા પડતા ! આ મરકીનું મુખ્ય કારણ વિપરીત ખોરાક હતો. એ વર્ષમાં મારવાડથી આવેલા ભૂખે મરતા માણસોને અનાજ મળ્યું નહિ. અને તેઓ માસ મણ નહિના ખાતા તેથી તેઓ સઘળા રવડી રવડીને મરણ પામ્યા. ઈ. સ ૧૮૧૯ (વિ સ ૧૮૭૫) અને ઈ સ. ૧૮૨૫ (વિ. સ. ૧૮૮૧)ના બે વર્ષો મહા તંગીના પસાર

૧૭૧૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વરસ "સત્તરોકાળ" નામે ઓળખાતું હતું. આ દુકાળ-વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો હતો એ સાલમાં એક કાચા મણ અનાજનો ૨॥ પડતો હતો. એ દુકાળ પરાંતીજ પરગણામાં અને મહિકાંઠામાં ઘણો જણાયો હતો. એમાંથી છૂટવાના ઉપાયો લેવામાં આવ્યા નહોતા, તેમ ઉપાય લેવાની ઘણી ગરજ પણ નહોતી.

ઈ. સ. ૧૭૮૦-૮૧માં પડેલા દુકાળનો હેવાલ મળતો નથી. એ એકજ તાલુકામાં પડેલો હતો. અને એનું જોર એટલું નરમ હતું કે એને દુકાળ કહેવા કરતાં તંગી કહીએ તો ચાલે. ઈ. સ. ૧૭૯૧ના દુકાળમા અનાજ વગેરેના જે ભાવ હતા તે એ સાલમાં પણ હતા. છૂટકારાના કાંઈ પણ ઉપાય લેવામાં આવ્યા નહોતા.

ઇ સ. ૧૭૯૬નુ વર્ષ 'એનાસા'નું કહેવાતું. ઇ.સ. ૧૭૧૧ ના દુકાળનો સઘળો હેવાલ આ સાલના દુકાળને લાગુ પડેછે.

ઇ સ. ૧૮૧૨ના દુકાળમાં પહેલો વરસાદ વરસ્યો હતો અને પાકના છોડ બે ત્રણ ઇંચ ઊંચા ફૂટી નીકળ્યા હતા, પણ પાછળથી વરસાદના નહીં આવવાને લીધે તે કરમાઈને સુકાઈ ગયા હતા. ધોળકાના લોકોની મદદને માટે ચરોતરમાંથી અનાજ આવ્યું હતું. અને તે લોકોને મફત વહેંચવામાં આવ્યું હતું. નહેરો તથા કુવા તળાવોની સોઈવાળાં ગામડાના આંકડા ઉપર સરકાર તરફથી હુકમ ગયા કે નહેરની મારફતે કાન ખેડુને પાકને માટે પાવણી કરવી તેમજ પંજાબ ગામના લોકોને નવા કુવા કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

સાણંદના લોકોએ ઘઉં અને જવની મોટી મોટી વખારો ભરી રાખી હતી તેથી એ વખતે તેમનો બચાવ થયો. વળી નવા કાંસ ખોદાને તેની મારફતે પણ તેમણે મોટો ઘણો પાક પકવ્યો હતો.

મોસમના પહેલા ભાગમાં વરસાદ પડ્યો, પણ પાછળથી તે બંધ થઈ ગયો. તેથી ફક્ત આઠમા ભાગ જેટલુંજ અનાજ પાક્યું. એટલું છતાં અનાજના છોડનાં ડુંડાં ભરેલાં હતાં અને તે ઢોરોને ચારા તરીકે કામમાં આવ્યાં હતાં. આ વર્ષે આખા જીલ્લામાં તંગી ચાલી હતી.

ધંધુકા તાલુકાના લોકોને કુવા, તળાવ તથા નદીના પાણીથી પાક કરવાને સરકારે ઉશ્કેર્યા હતા. આ વખતે ત્યાંના લોકોના ગુજરાનને માટે ધોલેરાથી અનાજ આવ્યું હતું.

વીરમગામ તાલુકામાં અનાજ ઉપર કર લેવાતો હતો તે સરકારના હુકમથી બંધ પાડવામાં આવ્યો, તેથી કરીને અનાજના વેપારીઓને ફાયદો થવાથી તેમણે ભાવમાં ઘટાડો કર્યો હતો.

સાણંદ તાલુકાના લોકોની ભૂખ ટાળવા સારૂ જથાબંધ અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું હતું, તથા કુવા અને તળાવ વગેરેના પાણીથી ખેડુતોએ કેટલોક પાક પણ પકવ્યો હતો.

મોધાના લોકોને વાપરવા માટે પાણી પેદા કરવા સારૂ કુવાઓ ખાંધવા સરકાર તરફથી ઉશ્કેટ અને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યાં હતાં. પરાંતીજમાં ખાનગી સખાવત એટલી ચાલી કે ગૃહસ્થ લોકો પોતાનું ભરી મૂકેલું અનાજ ગરીબ અને ભૂખે મરતા લોકોને છૂટથી આપતા હતા. મોડાસામાં તથા દસક્રોઈ તાલુકામા લોકોના છૂટકારાને માટે કાંઈ પણ ઉપાય લેવામા આવ્યા હોય એવું જણાયું નથી.

ઇ સ. ૧૮૩૪ નું વર્ષ ઘણું તંગીનું ગયું. એ વર્ષે વરસાદ ઘણો થોડો વરસ્યો હતો. પણ ધંધુકામાં પુષ્કળ વરસાદ વરસવાથી ત્યા કેટલી રેલ આવી હતી. ધોળકા અને પરાતીજ તાલુકામા તીડ પડ્યા હતા તેમણે આસપાસના ખેતરના પાકનો નાશ કર્યો હતો. એ વર્ષમા મોઘા સિવાય

ચાલુ રસોઈ.

વર્ષ (ઈ. સ.)	રૂપિઆના એટલા શેર (૪૦ રૂપિઆ ભારના શેર) પ્રમાણે								
	જાડા ચોખા	ઝીણા ચોખા	ઘઉં	બાજરી	મગ	મઠ	તુવેરદાળ	ઘી	તેલ
૧૭૬૦-૬૧	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	[illegible]
૧૮૧૨-૧૩	૧૦	૭	૧૦	[illegible]	૮	૧૦	૧૨	૨૪	[illegible]
૧૮૧૯-૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	[illegible]
૧૮૨૪-૨૫	૨૦	૨૪	૨૧	૨૦॥	૨૦॥	૨૬	૩૩	૨૭	[illegible]
૧૮૩૪-૩૫	૨૬	૨૦	૨૪	૨૫	૩૦	૩૩	૨૭	[illegible]	[illegible]
૧૮૩૮-૩૯	૩૨	૨૮	૨૮	૩૩	૨૫	૩૮	૩૮	[illegible]	[illegible]

નાણુંકા ઉમેરો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	રૂપિયા એકના કાચા (૪૦ રૂપિયા ભારના) શેર પ્રમાણે.								
	[illegible]	[illegible]	ઘઉં	બાજરી	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૮૦૦–૦૧	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૧૨–૧૩	૧૦	,,	૧૦	,,	૮	૧૦	૧૨	,,	૪
૧૮૧૯–૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૨૪–૨૫	૨૭	૨૪	૨૧	૨૮॥	૨૦॥	૨૮	૩૩	,,	૬
૧૮૩૪–૩૫	૨૯	૨૭	૨૪	૨૫	૩૦	૩૩	૨૭	,,	૮
૧૮૩૮–૩૯	૩૨	૨૮	૨૮	૩૩	૨૫	૩૬	૩૮	,,	૧૧

ધોળકા તાલુકો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	દાણા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનામાં.)								
	જાડા ચોખા	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	,,	,,	૫–૦	,,	,,	,,	,,	૩૨–૦	૧૦–૦
૧૮૧૨–૧૩	,,	,,	૨–૮	૨–૮	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૧૯–૨૦	,,	,,	૩–૦	,,	,,	,,	,,	૧૬–૦	૭–૦
૧૮૨૪–૨૫	,,	,,	૨–૦	,,	,,	,,	,,	૧૫–૦	૫–૦
૧૮૩૪–૩૫	,,	,,	૨–૮	,,	,,	,,	,,	૧૬–૦	૮–૦
૧૮૩૮–૩૯	,,	,,	૨–૮	,,	,,	,,	,,	૧૬–૦	૮–૦

વીરમગામ તાલુકો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨–૧૩	”	”	૮–૦	૩–૦	૧–૦	”	”	૪૦–૦	૨૦–૦
૧૮૧૯–૨૦	”	”	૨–૦	૧–૧૨	”	”	”	૧૪–૦	૯–૦
૧૮૨૪–૨૫	”	”	”	૩–૮	”	”	”	૨૩–૦	૯–૦
૧૮૩૪–૩૫	”	”	”	૧–૪	”	”	”	૨૦–૦	૯–૦
૧૮૩૮–૩૯	”	”	”	૧–૪	”	”	”	૨૦–૦	૯–૦

ધોળકા તાલુકો.

વર્ષ (સ. સ)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા	ઝીણા ચોખા	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	તેલ.
[illegible]	,,	,,	૫–૦	,,	,,	,,	,,	૩૨–૦	૧૦–૦
૧૮૧૨–૧૩	,,	,,	૨–૮	૨–૮	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૧૯–૨૦	,,	,,	૩–૦	,,	,,	,,	,,	૧૧–૦	૭–૦
૧૮૨૪–૨૫	,,	,,	૨–૦	,,	,,	,,	,,	૧૫–૦	૫–૦
૧૮૩૪–૩૫	,,	,,	૨–૮	,,	,,	,,	,,	૧૬–૪	૮–૦
૧૮૩૮–૩૯	,,	,,	૨–૮	,,	,,	,,	,,	૧૬–૦	૮–૦

વીરમગામ તાલુકો.

વર્ષ (ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનામાં)								
	નવા ચોખા.	જુના ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	"	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૮૧૨–૧૩	"	"	૮–૦	૩–૦	૧–૦	"	"	૪૦–૦	૨૦–૦
૧૮૧૯–૨૦	"	"	૨–૦	૧–૧૨	"	"	"	૧૪–૦	૮–૦
૧૮૨૪–૨૫	"	"	"	૩–૮	"	"	"	૨૩–૦	૯–૦
૧૮૩૪–૩૫	"	"	"	૧–૪	"	"	"	૨૦–૦	૮–૦
૧૮૩૮–૩૯	"	"	"	૧–૪	"	"	"	૨૦–૦	૮–૦

ધંધુકા તાલુકો.

વર્ષ.(ઇ. સ.)	કાચા એક મણનો ભાવ. (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા.	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં.	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦–૯૧	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૧૨–૧૩	,,	,,	,,	૫–૦	,,	,,	૫–૦	૪૦–૦	૧૦–૦
૧૮૧૯–૨૦	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૧૮૨૪–૨૫	,,	,,	,,	૨–૮	,,	,,	,,	૨૦–૦	૭–૦
૧૮૩૪–૩૫	,,	,,	,,	૪–૦	,,	,,	,,	૨૫–૦	૬–૦
૧૮૩૮–૩૯	,,	,,	,,	૩–૦	,,	,,	,,	૨૦–૦	૬–૦

માણસા મહાલ (પેટા તાલુકો.)

વર્ષ (ઇ સ.)	રૂપિઆ એકના શેર પ્રમાણે.								
	જાડા ચો-ખા.	ઝીણા ચો-ખા.	ઘઉં	બાજરી.	મગ.	મઠ.	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૭૯૦-૯૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨-૧૩	”	”	૧૦	૧૦	૭	૮	૧૦	૨	૫॥
૧૮૧૯-૨૦	”	”	૧૮	૧૨	૧૬	”	૨૦	૩।	૫
૧૮૨૪-૨૫	”	”	૨૦	૨૬	”	”	૨૬	૨॥	૬
૧૮૩૪-૩૫	”	”	૨૭	૨૮	”	”	૩૦	૨॥	૬
૧૮૩૮-૩૯	”	”	”	”	”	”	”	”	”

ઘોઘા તાલુકો.

વર્ષ (ઈ સ.)	રૂપીઆ એક મણનો ભાવ (રૂપિઆ અને આનાથી.)								
	જાડા ચોખા	ઝીણા ચોખા.	ઘઉં	બાજરી	મગ	મઠ	જુવાર.	ઘી.	ગોળ.
૧૮૦૦-૦૧	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૧૨-૧૩	”	૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૮ થી ૪-૦	૨-૪	૨-૮	૨૦-૦ થી ૨૫-૦	૩-૦ થી ૪-૦
૧૮૧૯-૨૦	”	”	”	”	”	”	”	”	”
૧૮૨૪-૨૫	”	૩-૦	૨-૮	૨-૦ થી ૨-૮	”	”	૨-૦ થી ૨-૪	૧૮-૦ થી ૨૦-૦	૩-૮ થી ૪-૦
૩૪-૩૫	”	”	”	”	”	”	”	”	”
-૩૯	”	૨-૮ થી ૩-૦	૧-૧૨ થી ૨-૦	૧-૧૨	૨-૦	”	”	૨૦-૦	૨-૮-૦

ખેડા જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

('દંતકથા અને એ ભાગના જુના રહેવાશીઓની યાદદાસ્ત ઉપરથી મેળવેલો હેવાલ.)

ઈ. સ. ૧૭૯૧-૯૨ નો દુકાળ ખેડા જીલ્લામાં અતિ ઘણો સંકટ ભરેલો હતો. વરસાદ જુલાઇ તથા આગષ્ટ માસમાં અકેકીવારજ વરસ્યો હતો. અહિનાં ઘણાં માણસ ભયથી નાશીને માળવામાં ગયાં, તથા કોગળીઆ અને બીજા દરદોથી મરણ પામ્યાં. આ જીલ્લો આ વેળાએ ગાયકવાડ સરકારના અમલદાર બાપુ પાંઢરાની સત્તા હેઠળ હતો. એણે ઘાસ ઉપર નાંખેલી જકાતનો ભાગ લેઇ બાકીની સઘળી આવક દુકાળ ટાળવા માટે ખરચી. આ વખતે વેચાયલા ખોરાકના ભાવ વેપારીઓના જુના ચોપડા ઉપરથી માલમ પડયા પ્રમાણે આ હેવાલને છેડે દાખલ કર્યાછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩-૧૪ નું વર્ષ પણ દુકાળનુંજ હતુ એ વખતે પ્રથમ જુલાઈ મહિનામાં વરસાદ પડ્યો, તે પછી દોઢ મહિના સુધી એક ટીપુ સરખુએ વરસ્યુ નહિ. તે પછી પાછો થોડોક વરસ્યો પણ તે જોઇએ તેટલો નહોતો. એમ થવાથી પાકને મોટુ નુકશાન થયુ. વળી કાઠીઆવાડ અને પશ્ચિમના બીજા ભાગના ભૂખે મરતા લોકોની મોટી સંખ્યા આ જીલ્લામા આવીને ભરાવાથી ઘણા ભિખારી માણસોનો ઘાણ નીકળી ગયો. ઇ. સ ૧૮૨૫-૨૬ માં પહેલાં વરસાદ ઠીક પડ્યો અને પાક સારો થવા લાગ્યો. પણ પાછળથી વરસાદ વરસવો બંધ પડી ગયો તેથી પાક ઓછો ઉતર્યો. આથી સરકારે ઉઘરાવેલા મહેસુલમાંથી રૂ૧૬૧૬૯(૭) ખેડુતોને પાછા આપ્યા આ વરસ તંગીનુ હતુ, પણ ભૂખમરો ચાલ્યો નહતો. ઇ. સ. ૧૮૩૪-૩૫ મા ઘાસ અને

ઘાસનો નાશ થવાથી હજારો ઢોર મરણ પામ્યાં. આ વરસ લોકોને દુકાળનું ન કહેવાયું, પણ સરકારને રૂ.૧૧૬૫૨૪) મહેસુલમાંથી ખેડુતોને પાછા આપવા પડ્યા.

ખેડા જીલ્લામાં વેચાયલા અનાજના ભાવ.

ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨.		શેર.	ઈ. સ. ૧૯૧૨-૧૩		શેર.
બાજરી.	(રૂ૧) ની	૧૮	બાજરી.	રૂ૧ની	૧૭
ઘઉં.	"	૧૬	ઘઉં.	"	૧૦
કોદરા.	"	૨૭	ઘી.	"	૩॥
જુવાર.	"	૧૨॥	ગોળ.	"	૯॥
ચણા.	"	૨૦	રૂ.	"	૬
તુવેર.	"	૨૪	જુવાર.	"	૧૭॥
બંટી.	"	૨૬	તુવેર.	"	૨૨॥
ઘી.	"	૨॥	તલ.	"	૧૬
બાવટો.	"	૨૭॥	જવ.	"	૧૫
ચોખા.	"	૨૬	કોદરા	,	૩૨
ગવાર.	"	૨૨	સાદી ચોખા.	"	૨૦
મીઠું તેલ.	"	૨૬	ગવાર.	"	૨૭
ગોળ.	"	૭	તંબાકુ.	"	૧૦
તલ.	"	૧૬	બાવટો.	"	૨૧
તંબાકુ.	"	૧૨	ચણા.	"	૨૦
ઝીરૂ.	"	૧૮	બંટી.	"	૩૫
જવ.	"	૨૨॥	મીઠું તેલ.	"	૫।
એરંડી.	"	૭	ખાંડ.	"	૪
			મઠ.	"	૧૯
			તુવેરની દાળ	"	૧૬
			મગ	,	૧૭
			એરંડી	"	૫॥

પ્રયત્ન કરવામાં આવતા હતા, પણ અંતે તો તેઓ પાનેજ સરજેલાં હતાં. અગણિત મારવાડીઓમાં ભ રોગી મરવાડ તથા બીજાં ઘણાં દરદો લાગુ પડ્યાં હ એટલે સુધી કે, તેઓ સંખ્યાબંધ વડોદરામાં ઉતરી પ ત્યાંના લોકોની બરાબી થવા માંડી. આથી કોલેરા રોગ ચાલુ થયો. ભૂખથી બેભાન થયેલી સ્ત્રીઓ અર્ધે પોતાની લાજને પણ દૂર મૂકવા લાગી, અને તેમ ટકાક દૂષ્ટ વ્યાધિઓનો ભોગ તેઓ થઇ પડી. માર ઓનાં મૂડદાં, વગર દરકારે ખુલી જગાએ કાઢી જતાં, હવામાં ઘણો બિગાડ થઇ અનેક જાતના દરદો પેદા એટલુ છતા વડોદરામા ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મુસાં વાનો પૂરતી મજાગી લેવામા આવતી હતી. વડોદરા મોટામા મોટો આ દુકાળ હતો એ પછી બીજો કોઇ દુકાળ એમા પડેલો જણાયો નથી

લોક લુહારૂઓનો ધંધો કરેછે. તેથી પણ તેમને ભૂખે મર-
વાનો થોડો સંભવ રહે છે. ઢોર અથવા તેવુંજ કોઇ ખા-
વાના કામમાં આવે તેવું જનાવર કોઇ હોરીજતું હોય,તો
તેની પાછળથી તે પકડી લેઇને, અથવા સુનું મરતાં માલુમ પડે
તો લાગલું તેને પકડી લેઇને મારી ખાયછે. જ્યાંસુધી એક
પ્રાણીનું ખાઓગીરી મળી શકે છે ત્યાંસુધી કોઇપણ ભીલ
દરેક વસ્તુ ઉપર જીવી શકે છે. આટલી તો આપણ-
ને સર્વેને ખબર છે કે નર્મદા અને મહિ નદીઓના વચલા
અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં જ્યાં ભીલની વસ્તી છે, ત્યાં તે
નદીઓ કદી સુકાઇ નથી અને જ્યાં સુધી એ નદીઓમાંથી
એ લોકોને પાણી મળ્યુંછે ત્યાંસુધી તે દુકાળમાં ભૂખે મરતા
લોકોની પંક્તિમાં આવ્યા નથી.

રેવાકાંઠાના વચકને નર્મદા, મહિ, અને બીજી કેટ-
લીક નાની નદીઓ તથા વહેળાએ પાણી પુરે પાડેછે એ
ભાગ નાના મોટા ડુંગરે અને જંગલોથી બનેલો છે. તથા
તેમાં ભાત અને [illegible] મુખ્ય છે એ ભાગમાં મોટાં
શહેરો છે. પણ [illegible] અને સલામત ર-
સ્તા નથી [illegible] નદીએ ફરી વળવાથી ત-
થા એમાં [illegible] કોઇપણ વસ્તુ
ઉપર [illegible] નથી [illegible] મોટું સ-
[illegible] નથી; [illegible]
[illegible] ગયા છે.

[illegible] નદિ
[illegible] ઘણા લોક
[illegible] પોતાનાં
[illegible]
[illegible]

ઈ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં પણ વરસાદ પડ્યો નહીં અને તેથી એ વરસ દુકાળનું ગણાવા લાગ્યું. આ વેળા એ ગરીબ લોકે પોતાનાં છોકરાંઓને વેચવા માંડ્યાં હતાં અને બીજા લોકો મૂળિયાં અને જંગલી ફળફળાદિ ઉપર ગુજરાન કરતા હતા. લોકો તથા ઢોર મોટી સંખ્યાબંધ મરણ પામવા લાગ્યાં. આ પછી આખો દેશ સુધારાએથી ભરાઇ ગયો. ભૂખે ટળવળતા લોક રાજપીપળા, બારીયા, ઉદેપુર, સુંથ, લુણાવાડા, વાડાસિનોર વગેરેના દરબારો આગળ ગયા અને ત્યાંથી તેમને ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૨–૧૩ માં પાછી તંગી આવી, પણ એ વખતમાં લોકોને ઘણું સંકટ વેઠવું પડ્યું નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૧૨ નું વર્ષ ઘણુંજ સખત હતું અને ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ માં જેવું દુઃખ લોકોને પડ્યું હતું તેવું જ આ વર્ષમાં જણાતું હતું એ વેળા અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

રૂ૧) ની બાજરી શેર ૮, મગ શેર ૧૩, તુવેરની દાળ શેર ૬, મગ શેર ૬, ચોખા શેર ૬

આ સંકટના વખતે પણ દરબારો તરફથી લોકોને ખોરાક વહેંચવામાં આવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં તંગી પડી, પણ તે કંઈ મોટી આફત નહોતી એ વર્ષમાં મહીકાંઠાના (રેવાકાંઠા એજન્સીના) દેશી રાજાઓ ઉપર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી કેટલીક ખોરાક સના બેસાડવામાં આવી હતી

ઇ સ ૧૮૩૩–૩૪ માં પણ તંગી હતી, પણ એ વર્ષને દુકાળનું વર્ષ કહેવાય નહિ ઇ સ ૧૭૯૦ અને ઇ. સ. ૧૮૧૨ નાં વર્ષો જેવાં સખત દુકાળના હતાં તેવું આ વર્ષ નહોતું પાછલા વર્ષનું અનાજ બચેલું હતું તે કામમાં આવ્યું અને તે સાથે જ કેટલીક મદદ દરબારોએ કરી, તેથી

આ વખતે લોકો તથા જાનવરો ઘણાં મુઆં નહોતાં. સરકારે આ વર્ષે રૂ૧૦૦૩૯૪–૦–૪ મહેસૂલ માફ કીધું હતું તેમાંથી રૂ૫૨૬૫૨–૫–૩ ખેડુતોને પાછા આપ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૮–૩૯ માં વરસાદ થોડો પડવાથી તંગી ચાલી. આ વર્ષે અંગ્રેજ સરકારે પોતાને મળતી ખંડણીમાંથી (રૂ૨૭૫૦ કે) લોકોને પાછા આપ્યા. તેમજ ઇ. સ. ૧૮૪૮–૪૯ માં પણ એવું સંકટ પડવાથી રૂ૪૨૧૬૯) પાછા આપ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૪–૬૫ માં તંગી ચાલવાથી ખોરાક ઘણો મોંઘો થયો હતો. એટલે રૂપિઆ એકનું આઠશેર અનાજ વેચાવા લાગ્યું હતું. આ વર્ષે વરસાદ તો પડયો હતો પણ અમેરિકામાં મોટી લડાઇ ચાલવાથી કપાસમાં રૂનો ભાવ ઘણો વધી ગયો. તેથી ઘણા ખેડુતો રૂનો પાક કરવા લાગ્યા તેને લીધે અનાજ થોડું પાક્યું અને તેની મોંઘવારી થઇ.

ચાલુ સૈકામાં પડેલા દુકાળ.

એ સૈકામાં મોટા દુકાળનાં વરસ ગણ્યાં ગણાયછે. અને તેઓને લગતો હેવાલ ઘણા ખાતાના કહેવા ઉપરથી મેળવી શકાયો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦–૦૧ માં વરસાદ ન પડવાથી એ ભાગમાં લોકોને તંગી ચાલતી હતી. આ વખતે અહિઆના લોકો કદાપિ પોતાનું દુઃખ ઓછું કરી શકત પણ એજ વખતે કાઠીઆવાડના અને મારવાડમાં દુકાળ ચાલવાથી ત્યાંથી એટલા બધા ભુખે મરતા માણસો અહિં ઉતરી પડયા કે ખોરાકની અછતની તંગી ચાલી અને અનાજના ભાવ વધી નીચે પ્રમાણે થઇ ગયા —

ઘઉં	૧૦ મણુની કોરીની એકના	૩	૧૦
જુવાર	"	૩	૩૫.
બાજરી	"	૩	૪૫
ઘી	મણુ એકના	૨	૧૪

આ વરસનો દુકાળ આખા ગૂજરાતમાં હતો. પ
સારા ભાગ્યે તે એકજ વરસ ચાલ્યો. એ વરસમાં ભરૂચ
મજમુનદાર લલ્લુભાઈએ અને આશારામે આગલા વર્ષે
ભરી રાખેલી દાણાની વખારો ઉઘાડી ગરીબ લોકોને મફ
અનાજ વહેંચ્યું હતું, અને જે પૈસાવાળા હતા તેમણે પૈ
સા આપીને ખરીદ કર્યું હતું. વળી તવંગરોએ ઘર બાંધવ
માંડ્યાં તેથી તે ઉપર કામે લાગેલાં ગરીબોનાં પેટ ભરાયાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં વરસાદ પડ્યો નહિ તે સાં
તીડોનાં ટોળાં પડ્યાં તે ઉગેલા અનાજના છોડ ખાઈ ગયાં. વળી
મારવાડ અને કાઠીઆવાડથી સખ્યાબંધ લોક ત્યાં આવ
ભરાયાં તેથી અનાજના ભાવ વધી ગયા. સરકારથી કણ્બી
આ (કુડિયા)ઓને હુકમ થયો હતો કે લોકોને ખાવ
જોઇએ તેટલુંજ અનાજ તેઓને આપવું. ભરી મૂકવાને વધારે
આપવું નહિ. અને તે હુકમનો અમલ બરાબર થાય માટે
દેખરેખ રાખવાને કેટલાક અમલદારો ઠરાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૫ નો દુકાળ અતિઘણો વરસાદ પડવાથી
નીપજ્યો હતો. પાણીના ઘણા જોરાથી સઘળા ચોમાસુ પા-
કનો નાશ થયો, અને શિયાળુ પાક જે કંઇ થોડો ઘણો
થયો હતો તે પણ કેટલીક દૈવી આફતોથી ધૂળધાણી થઈ
ગયો. એ દુકાળ ગૂજરાતમાં બધે ફરી વળ્યો હતો. તે વ-
ખતે અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

ઘઉં. ૨૧ મણની એક કળશીના			રૂ. ૬૮.
જુવાર.	„	„	રૂ. ૨૭.
બાજરી.	„	„	રૂ. ૨૭.
ઘી. એક મણના	—		રૂ ૨૨.

આ સાલ લોકોને મદદ કરવા સારૂ સરકારે કેટલુંક
મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ અને ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં ભરૂચ છ-

કામાં દુકાળ પડ્યા હતા. એ વરસોમાં ત્યાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નહોતી, પણ મુસલમાન રાજ્યોનો અમલ હતો. અને તેમણે બહારથી લોકોને આવતા રહેતું અનાજ આવવા સાથે મહેસુલ માફ કર્યું હતું.

ભરૂચમાં ઈ. સ. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૦ સુધી જુદા જુદા અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

કળશી ૧ નો ભાવ (રૂપિઆ અને આનાથી)

વરસ –	૧૯૧૦	૧૯૧૧	૧૯૧૨	૧૯૧૩	૧૯૧૪	૧૯૧૫	૧૯૧૬	૧૯૧૭	૧૯૧૮	૧૯૧૯	૧૯૨૦
જુવાર.	૯–૦	૧૩–૦	૧૮–૮	૩૨–૦	૨૬–૦	૧૫–૪	૧૩–૦	૧૧–૦	૧૫–૪	૧૮–૦	૨૮–૦
ઘઉં	૧૦–૦	૧૩–૦	૨૧–૦	૩૮–૦	૧૩–૦	૧૮–૦	૧૮–૦	૧૦–૦	૧૫–૮	૧૮–૦	૩૬–૦
ડાંગર.	૧૧–૦	૧૧–૮	૧૩–૦	૩	૨૪–૦	૧૪–૦	૧૫–૦	૧૩–૮	૧૩–૦	૧૪–૦	૨૬–૦
બાજરી.	૧૫–૦	૧૪–૦	૧૬–૮	૪૮–૦	૩૬–૦	૧૮–૪	૧૬–૦	૧૫–૮	૧૫–૮	૧૬–૦	૩૬–૦
કોદરા	૮–૮	૬–૮	૧૦–૦	૨૪–૦	૧૩–	૯–૪	૧૨–૦	૧૧–૦	૧૧–૦	૧૩–૮	૧૮–૦
બાવટો	,,	,,	૧૧–૦	૨૬–૦	૩–	૧૩–૪	૧૧–૦	૧૨–૦	૧૫–૦	૧૨–૦	૨૬–૦
મગ.	૧૧–૦	૧૨–૦	૯–	૩૬–૦	૩૨–૦	૧૪–૮	૧૧–૧૨	૧૧–૦	૧૧–૦	૧૩–૦	૨૨–૦
તુવેર.	૧૦–૦	૧૨–૦	૧૨–૦	૩૧–૦	૨૪–૦	૧૪–૦	૧૨–૮	૧૨–૦	૧૨–૮	૧૪–૦	૧૮–૦

સુરત જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

આખા જીલ્લાની સામાન્ય હકીકત.

આ જીલ્લામાં પડેલા પહેલવહેલા દુકાળની નોંધ ઈ. ૧૭૪૯ ની સાલની થઇ છે.

ઈ. સ. ૧૭૯૦ માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડયો. એ વરસમાં વરસાદ આવ્યો નહોતો, અને દક્ષિણ, કોકણ તથા બીજા પ્રાંતોમાંથી ભૂખે મરતા લોક સુરત જીલ્લામાં નાસી આવ્યાં તેથી ત્યાં ભારે તંગી ચાલી, અને સખ્યાબંધ માણસોનાં મર્ણ નીપજ્યાં. એ વખતે આ જીલ્લાનો થોડો ભાગ પેશ્વાને તાબે અને થોડો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને તાબે હતો. એ બને સરકારોએ એ વરસમાં ઓછું કરેલું મહેસુલ ખેડુતોને પાછું આપ્યું. અને ભૂખમરાનું સંકટ ઓછું કરવા સારૂ બન્દરમાં અનાજ સસ્તે ભાવે વેચવું તે નક્કી કર્યું હતું વળ. પેશ્વાએ તો. પોતાના પ્રાન્તમાનું અનાજ બહાર ન જવા દેતાં મુબાઇ અને બીજી જગોએથી [illegible] [illegible] મંગાવ્યું હતું

[illegible] ૧૮૦૩ માં ત્યાં ત્રીજો દુકાળ પડ્યો. એ વખતે પણ આસપાસથી ભૂખે મરતા લોકો ત્યાં આવ્યાં તેથી [illegible] ન [illegible] સાથે જબરી મરકી ચાલી જો કે એ વરસાદ વરસ્યો નહોતો અને અનાજના ભાવ વધતા [illegible] હતા, તોપણ બહાર દેશાવરના લોકો અહિં આવી [illegible] નહોત તો [illegible] જેવું કંઇ થાત નહિ. આ સાલ પણ [illegible] મહેસૂલ લોકોને પાછું આપ્યું હતું વળી [illegible] [illegible] હતા, અને જાહેર બાંધકામ ઉપર [illegible] [illegible] તેઓનો મહેનતના બદલામાં તેમને [illegible] પૂરૂ પાડયું હતું. આ વરસમાં સરકારની મદદ શિ-

કામ બીજી જાતની સખાવત ઘણી થઇ હતી. શીખસીના ઠેકાણે રામજાદ [illegible] જથાબંધ અનાજ ભૂખે મરતા લોકોને વહેંચ્યું હતું. અને મામલતદાર સુપાનાએ પોતાના તાલુકામાં પુષ્કળ અનાજ મંગાવી વાજબી ભાવે વેચાવ્યું હતું.

ઇ. સ ૧૮૨૪–૨૫ નું વરસ તંગીનું હતું. એ સાલમાં સરકારે મહેસુલ પાછું આપ્યું હતું. અને તળાવ કુવા વગેરે નવાજુ બાંધવાને એક લાખ રૂપિઆ ખજાનામાંથી આપ્યા હતા.

ઇ. સ ૧૮૩ માં પડેલી તંગી વેળાએ પણ સરકારે મહેસુલ પાછું આપ્યું હતું. મજુરોને જાહેર બાંધકામ ઉપર કામે લગાડ્યા હતા, તથા બીજી યોગ્ય મદદ કરી હતી. આ પછી બીજા કેટલાક વર્ષ સહેજ સહેજ અછતના વખતો હતાં.

ન્હાનાં ન્હાનાં પ્રગણાંઓની હકીકત.

મેવાસ પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ ૧ [illegible] નું વર્ષ એ તાલુકામાં મોટી તંગીનું હતું એ સાલ [illegible] ઘણાંજ નદિઓથી પાક ન થયો. અને તેનું પરિણામ [illegible] નીપજ્યું કે ઘણા લોકો ભૂખમરાથી મરી ગયાં [illegible] લોકોની મોટી સંખ્યા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનાજ [illegible] [illegible] અને [illegible] તે બધુ અનાજ ભૂખે મરતાને [illegible] આ [illegible] અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં [illegible] આવ્યું

વાલોડ પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૦–૯૧ નો દુકાળ એ તાલુકા–

પડ્યો, પરંતુ તેનો ત્રાસ ઘણો લાગ્યો નહોતો. વરસાદ થયો ખરો પણ છેક જ થોડો, તેથી અનાજ થોડું પાક્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૩–૪ માં વરસાદ થોડો પડ્યા છતાં પાક સારો નીપજ્યો હતો, પણ દક્ષિણમાં દુકાળ હોવાથી ત્યાંનાં લોકો અહિંઆં આવી ભરાયાં તેથી લોકોની વૃદ્ધિ થવાથી અનાજ મોંઘુ થયું અને તેના ભાવ વધી ગયા. દક્ષિણ તરફથી આવેલાં અધમુઆં માણસો મર્ણ પામ્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૨૪–૨૫, તથા ઈ. સ. ૧૮૩૯–૩૯ માં વરસાદ થોડો વરસ્યો હતો. એ વર્ષોમાં મુખ્યત્વે કરીને ચોખા (ડાંગેર)ની વાવણી વધારે થઇ હતી, પણ ધારવા મુજબ સારો પાક થયો નહિ તેથી સરકારે ખેડુતોને મહેસુલ પાછું આપ્યું હતું સારાં નશીબે અનાજની તંગી છતાં લોકોનાં ઝાઝાં મર્ણ થયા નહે તાં. આ તાલુકાનો સઘળો વહીવટ અંગ્રેજ સરકારને ઈ. સ. ૧૮૦૨–૩ માં મળ્યો

બારડોલી પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ

ઈ. સ. ૧૭૪૬–૪૭ મા તથા ઈ. સ ૧૭૯૦–૯૧ માં એ પ્રગણામાં મોટા દુકાળ પડયા હતા. એ વરસોમાં સારો વરસાદ ન પડવાથી પાક ઉતર્યો નહિ, તેથી અનાજ પાણી અને ઘાસની અછતને લીધે માણસની તથા ઢોરની ઘણી હાણી થઈ હતી. સરકારે ખેડુતો પાસેથી જમીનનો ઉઘરાવેલો કર પાછો આપ્યો હતો, તેમજ જરૂરીઆત વસ્તુઓના ભાવ ઘણા વધી ગયાથી, ખેડુતોને આંગ ઉપર નાણાં ધીર્યા હતાં.

અંગ્રેજ સરકારનો અમલ એ પ્રગણામાં થયા પછી ઈ. સ. ૧૮૦૨–૩, ઈ. સ. ૧૮૧૨–૧૩, ઈ. સ. ૧૮૨૪–૨૫, ઈ. સ. ૧૮૩૮–૩૯, ઈ. સ. ૧૮૪૮–૪૯, અને ઈ. સ. ૧૮૫૩–૫૪ માં તંગીઓ પડી હતી, અને કેટલીક જગોએ પાક ન

થવાથી અનાજના ભાવ વધેલા હતા. ઇ. સ. ૧૮૦૨—૩ માં દક્ષિણમાં દુકાળ હતો તેથી ત્યાંના ગરીબ લોક અહિંઆં આવ્યાં હતાં અને જીંદગીની દરકાર કર્યા સિવાય મરણીયાં થઈ લુટફાટ કરતાં હતાં, તેથી આ તાલુકાનાં નગરાનેની આજુબાજુનાં અને રાહદારી માણસોને ઘણું દુઃખ પડયું હતું એ વખતે સરકારે પોતાની રૈયતની જીંદગી અને માલમતાના બચાવના ઉપાયો લીધા હતા. બે વરસ સુધી ખેડુતોને આગપર નાણાં ધીર્યાં અને તેમને જે નુકશાન ગયું તેના પ્રમાણમાં બીજા વરસોમાં તેઓનું મેહેસુલ પાછુ આપ્યું હતુ.

ચોરાશી પ્રગણામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં એ પ્રગણામા દુકાળ પડયો હતો એ વખતે સવત્ ૧૮૪૭ નુ વર્ષ ચલતુ હતું તેથી એ દુકાળનુ નામ "સુડતાલો" કહેવાતુ આ વખત અનાજ રુપિઆ એકનું પચીસ સુરતી શેર વેચાયુ હતુ. અનાજની તંગીને લીધે લોકોએ ઘણુ સહટ વેઠયું હતુ બીજા બંદરોમાંથી ખજુર અને નાળિએર જથાબંધ અહિં આવ્યા તેથી લોકોની તંગી ઓછી થઇ હતી. દનકથાની મારફતે તથા દાઉ રેશુનાથ દેશાઇના કહેવા ઉપરથી આટલી ખબર મેળવી શકાઈછે

ઇ. સ ૧૮૦૪ ના વરસમાં પાક તો સારો ઉતાર્યો હતો પણ દક્ષિણીઓ દુકાળને લીધે પોતાના દેશમાંથી નાસી અહિંઆં આવ્યા હતા તેથી મોંઘવારી ચાલી હતી. પ્રથમ રુપિઆનુ ૧૧ શેર અનાજ મળતુ તે મોંઘવારીનું જોર વધવાથી ૧૩ શેરનુ મળવા લાગ્યુ આ વરસ સવત્ ૧૮૬૦ નુ હતુ, તેથી એને "સાઠુ" કહેછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ ના વરસમાં પિંડારાઓ ચડી આવ્યા તેથી તંગી ચાલી. અનાજનો ભાવ પ્રથમ રુપિઆ એકના

૨૫ શેરનો હતો તે ૨૨ શેરનો થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં વરસાદ બરાબર પડ્યો નહિ તેથી અનાજ રૂપિઆ એકનું ૨૪ શેરથી ૨૨ શેર વેચાયું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ નું વર્ષ સુકાળાતાના જેવું હતું, અને એમાં રૂપિઆ એકનું ૧૫ શેરથી ૧૩ શેર સુધી અનાજ મળતું હતું.

ઓરપાડ, અંકલેશ્વર, અને હાંસોટ પ્રગણાંમાં પડેલા દુકાળ.

(મહેસુલ ઉઘરાવનાર [illegible] માણસોએ આપેલી ખબર ઉપરથી)

ઈ. સ. ૧૭૯૦ } આ વરસમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને
પરગણાં અંકલેશ્વર } [illegible] માણસ-
અને હાંસોટ. } [illegible] પણ [illegible] તેઓને પાછા [illegible] સહેલાઈથી પાછું [illegible]

અને [illegible] ઉપર [illegible] તેમને મફત અનાજ [illegible] પ્રગણાંઓના [illegible] દુકાળની કાંઈપણ [illegible]

ઈ. સ. ૧૮૦૦—૧ } [illegible] આ પ્રગણાંમાં આ વરસમાં [illegible] તોપણ [illegible] અને તેનું કારણ એ હતું કે [illegible] લોકો [illegible] અનાજ [illegible] હતા.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ } [illegible] પ્રગણાંમાં પડેલા આ સાલના દુ-
[illegible] પ્રગણું } [illegible] સ. ૧૮૪૭ ની સાલના [illegible] દુકાળને [illegible] તેના [illegible] છે.

પડેલા દુકાળ.

ઇ.સ. ૧૭૮૨. } હાંસોટ પ્રગણુ. } આ પ્રગણાંમાં આ સાલમાં મોટો દુકાળ પડેલો જણાય છે. એ દુકાળથી લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠયું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૯૧. } ઓરપાડ પ્રગણુ } આ દેશમાં મોટો દુકાળ પડવાથી અનાજ શોધવા માટે લોકો બીજા દેશોમાં નાશી ગયાં. અને ત્યાં જઈને કેટલાક નોકરી ચાકરી કરી અને કેટલાક ભીખ માગી અનાજ મેળવ્યુ વળી કેટલાક સુરત નાશી ગયાં, ત્યાં વડા વેપારીઓએ તથા શાહુકારોએ તેમની સારી માહી હાલત જોઈ વગે ઓછે ભાવે અનાજ આપ્યુ. એ વખત સુરતના નવાબે ઘણી મદદ કરી હતી અને એવી ગોઠવણ કરી હતી કે હવાંઆ [illegible] ઓ [illegible] અને [illegible] આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૭[illegible] ઇ. સ. ૧૭[illegible] તથા ઇ. સ. ૧૮૦૨ અંકલેશ્વર પ્રગણુ) આ [illegible] દુકાળ આ પ્રગણામાં પડયા હતા [illegible]

ઇ. સ. ૧૭[illegible] આ વરસમાં આ પ્રગણામાં [illegible] હાંસોટ પ્રગણુ [illegible] [illegible]

[illegible]

ઇ. સ. [illegible] } [illegible] પ્રગણુ } [illegible] હતા [illegible] પણ હતા

ઇ. સ. ૧૮૦૪.
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
આ સાલમાં આ પ્રગણામાં તંગી ઘણી હતી પણ સારા ભાગ્યે ઘણું સંકટ પડ્યું નહોતું. સરકારે ખેડુતોને મહેસુલ પાછું આપ્યું હતું, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને જોઇતાં નાણાં આંકડા ઉપર ધીર્યાં હતાં તેથી ખેડૂતોને મોટી આશા મળી અને તેઓ અસલ પંક્તિમાં આવ્યા.

ઇ.સ. ૧૮૧૩.
ઓરપાડ પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં આ તાલુકામાં પડેલા દુકાળનો સઘળો હેવાલ આ સાલના દુકાળને લાગુ પડે છે.

ઇ.સ. ૧૮૧૩.
હાંસોટ પ્રગણું.
આ સાલમાં વરસાદ થોડો પડ્યો હતો પણ સંકટ એટલું નહોતું કે લોકોને બહુ દુઃખ પડે આથી તેઓ પોતાનું વતન છોડી દૂરના ભાગોમાં નાશી ગયા નહોતાં.

ઇ.સ. ૧૮૧૩
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
અંકલેશ્વરમાં ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં જે દુકાળ પડ્યો હતો તેના જેવોજ આ સાલનો દુકાળ પણ હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૫.
અંકલેશ્વર પ્રગણું.
ઇ. સ. ૧૮૦૪ અને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં અંકલેશ્વરમાં પડેલા દુકાળનો હેવાલ બરાબર આ દુકાળને લાગુ પડે છે.

ઇ. સ. ૧૮૨૫
હાંસોટ પ્રગણું
ઇ. સ. ૧૮૧૩ના હાંસોટના દુકાળ જેવોજ આ દુકાળ હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૮.
અંકલેશ્વર પ્રગણું
એ પ્રગણામાં પડેલા ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના દુકાળ જેવોજ આ દુકાળનો હેવાલ છે.

ઇ.સ. ૧૮૩૮.
હાંસોટ પ્રગણું.
આ વર્ષે આ પ્રગણાના થોડો વરસાદ પડ્યો હતો પણ ...રિઆના

ઉનાળુ ઉપર આવેલાં આ દશ ગામડાંઓમાં લોક ખાસ નહોતા પોષિત, તેથી એ ગામડાંનાં વણકરો, માળીઓ પોતાનું વતન છોડી બહાર ભાગ જતાં રહ્યાં હતાં, અને જેઓ બાકી હતાં તેઓને સરકાર તરફથી અંગપર નાખી ખવરાવ્યાં હતાં. જમાબંધીનું મહેસૂલ ઘણી રીતે માફ આપ-વાથી ચોરી તથા બેકુનો પાકો ઠેકાણું આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૧. ઉમેટ પ્રમાણું. | ઇ. સ. ૧૮૧૩ નો આ પ્રમાણેના દુકાળનો હેવાલ આ પ્રમાણના દુકાળને લાગુ પડે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૧. બોરપાડ પ્રમાણું. | અહિંઆં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી કોઇ મોટો દુકાળ પડ્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થોડા વરસાદ તથા રેલથી પાકને નુકશાન પહોંચ્યું હતું એ વખતે સરકારે જમીનનું ભાડું માફ કીધું હતું અને ઘર બાંધવા સારૂ જંગલના લાકડાં બક્ષિસ આપ્યાં હતાં. તેમજ લોકોને કામે લગાડી રોજી આપવા કુવા તળાવો ગળાવવાનું કામ ચલાવ્યું હતું. તેથી તેઓ અનાજ મેળવવા સારૂ બાજન પ્રાંતોમાં નાશી જતા બચ્યાં.

ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળનો સામટો હેવાલ.

મીરાતી અહમદી નામના ફારસી ભાષામાં લખાયલા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં જે હેવાલ આપેલ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૬૨૮-૨૯ માં એક દુકાળ પડ્યો હતો જેને "સાત આસીઓ" કહેવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે ખોરાકની તંગી એટલીબધી પડી હતી કે લોકો પોતાનાં છોકરાંઓને વેચવા લાગ્યાં, પણ તેઓને ખરીદ-નાર કોઇ મળ્યું નહિ. બીજાં પ્રાણીઓ પણ રસ્તે રસ્તે રખડવા લાગ્યાં. ઊંટ જેવું ઉપયોગી અને મોંઘું જાનવ-

રેહારી જાનવર એક રૂપિએ મળતું હતું. તંગીનું જોર એ-
ટલું બધું વધી ગયું કે અમીર ઉમરાવો પણ ગરીબોને પાળી
શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ,પણ આટે ઠેકાણે ગરીબો અને
ભૂખ્યાંને પાળનારા ગણાતા તેઓ પોતે ભીખ માગવાની
હાલતમાં આવી પડ્યા. લોકોએ ઘેટાં તથા બકરાંના માં-
સની પેઠે કુતરાંનું માસ ખાવા માંડ્યું, અને કુતરાંના હા-
ડકાનો ભૂકો કરી આટા સાથે ભેળીને વેચતા પકડાઈ આ-
વવાથી સરકાર તરફથી તેઓને ભારે સજા થઇ. જ્યારે
અતિ ઘણું સાંકડ વધી ગયું ત્યારે માણસ માણસને મારીને
ખાવા લાગ્યાં. લોકોની એવી હાલત થઇ પડી કે રસ્તામાં
અથવા ગલી કુચીએ એકલો માણસ બણ ચાર જણોને
મળતો કે તે પોતે જીવવાની આશા છોડી દેતો. આવી રી-
તથી ભરે શહેરો અને રસ્તા ઉજ્જડ થઇ ગયા. અને હયે
ઢોર ઢાંકોના જીવ જવા લાગ્યા. બેઓના આગમાં ભાગ
હતું તેઓ નાશાને ખાળ દેતા જન. રેશા અમદાવાદ
ડકો નો નૂતન દેવાન થઇ નવો હતો આ વખત દિલ્હીના
મુગલ બાદશાહે અમદાવાદ સુરત અને બુરહાનપુરના
હાકેમો તથા સરકારો ઉપર હુકમ મોકલ્યા હતા કે દુ બાળોને
... દર શુક્રવારે સારુ ... ખાણાં ...
... અમદાવાદમાં એક ... ...
... ...
... ... અને અમીર ઉમરાવોએ
... ...
... ...
... ... અમદાવાદમાં એકપણ
... નહિ. ... ...
... ... હતો.

ઇ. સ. ૧૬૮૨-૮૩માં વરસાદ ન વરસ્યો તેથી અનાજ રૂપિઆ એકનું છથી આઠ શેર વેચાવા લાગ્યું. આ ઉપરથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાંના સૂબા આગળ ફરિઆદ કરી. સૂબેદાર મહંમદ અમીખાન ઇદના તહેવાર ઉપર સરઘસ સાથે રસ્તામાં ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે મરદો, ઓરતો અને છોકરાંઓ તેને ઘેરી લેઈ પોતાની હાલતની અસરકારક ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં, તથા શેખ અબુબકરની ઉશ્કેરણીથી (સૂબેદારને) ગાળો દેઈ તેની તરફ પત્થરા ફેંકવા લાગ્યાં. આ જોઈને સૂબેદારના માણસો લોકો સાથે લડવાને નીકળી પડ્યા, પણ મોટું હુલડ થઇ જશે એવો હિમાયો જોઈ સૂબેદારે તેમને વારી રાખ્યા, અને ભેગાં મળેલાં લોકોને સમજાવી ઠંડાં પાડી મુકામે ગયો. આ વાત હિન્દીના શાહના જાણવામાં આવી, તેથી તેણે સૂબેદાર ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે જેઓ હુલડમાં સામેલ હોય તેઓને મારી નાંખવાં. પણ સૂબેદાર બુઢ્ઢો હતો તેથી આવી ક્રૂર સજા કરવાને તેનું દીલ ચાલ્યુ નહિ, માટે તેણે એક જાફત આપી અને તેમાં ઘણા માણસોને ખાવા બોલાવ્યાં તેમાં પેલો લોકોને ઉશ્કેરનાર અબુબકર પણ હતો તેને જ માત્ર દૂધમાં ઝેર દઇ મારી નખાવ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૧૮-૧૯ માં દુકાળ પડ્યો, તેને "પચોતેરો કાળ" કહેવામાં આવ્યો. એ દુકાળમાં મઠ તથા બાજરી એ અનાજ એક રૂપિઆનાં છથી તે આઠ શેર સુધી વેચવામાં આવ્યાં હતાં. આ વખતે સૂબેદારની મહેરબાની સારી હતી તેથી લોકોને ઘણું સંકટ વેઠવુ પડ્યું નહિ. રૂઘનાથદાસ દીવાનના ઘર આગળ ગરીબો તથા ભૂખ્યાંઓને મફત અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું. વળી એ દીવાને પોતાનો કેટલોક પૈસો આ વખતે સખાવતમાં ખરચ્યો હતો. ભૂખે મરતા

લોક આ વરસમાં એક બે રૂપિઆની ગુણ લઈને પોતાનાં વહાલાં છોકરાંને વેચી દેતા હતા. આ સાલમાં કેટલોક વરસાદ પડ્યો હતો, પણ તે ક્ષણનો એટલે નકામો હતો. પાછળથી મરકી ચાલી તેથી ઘણાક લોકોનો ભાગ નીકળી ગયો.

પ્ર. સં. ૧૭૪૬–૪૭ ના દુકાળને "તીખોનરો" અથવા "ત્રાતરીઓ" કાળ કહે છે. આ વરસ વરસાદ ન પડવાથી મુદલ ઘાસ ઉગ્યું નહિ. સુબેદાર શુજાતખાન પોતાના માણસો સાથે જંગલમાં ગયો અને ત્યાં દરબાર ભરી વરસાદને માટે ખુદાની બંદગી કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એ વખતે પણ રૂપિઆ એકનું ત્રણ શેર અનાજ વેચાતું મળતું હતું તેથી ગરીબ લોકો ઝાડના મૂળિયાં અને રોપાઓ ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

લોક આ વરસમાં એક બે રૂપિઆની ખુજ કીમતે પોતાનાં વહાલાં છોકરાને વેચી દેતા હતા. આ સાલમાં કેટલોક વરસાદ પડ્યો હતો. પણ તે કસમયનો એટલે નકામો હતો. પાછળથી મરકી ચાલી તેથી ઘણાક લોકોનો ઘાણ નીકળી ગયો.

વિ સં ૧૭૪૬–૪૭ ના દુકાળને "તીસોતરો" અથવા "ચાનકીઓ" કાળ કહેછે. આ વરસ વરસાદ ન પડવાથી મુદ્દલ ઘાસ ઉગ્યું નહિ. સૂબેદાર શુજાત મુરાદખાન પોતાનાં માણસો સાથે જંગલમાં ગયો અને ત્યાં દરબાર ભરી વરસાદને માટે ખુદાની બંદગી કરી પણ કંઈ વળ્યું નહિ એ વખતે પણ રૂપિઆ એનું ત્રણથી ચાર શેર અનાજ વેચાવા લાગ્યું હતું તેથી ગરીબ લોકો ઝાડના મૂળિયા અને રોપાઓ ઉપર જીવવા [illegible] તેઓ મુએલા ઢોર અને પક્ષીઓને પણ ખાઈ જતા [illegible] કુવા, તળાવ અને નદીઓના પાણી સૂકાઈ ગયા હતા [illegible] ખાવા ન મળવાથી માણસો માણસને [illegible] ગુજરાતમાં આવી [illegible] હતા, અને સખ્યા-

[illegible] અને [illegible] હતું. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] કર્યું

ઈ. સ. [illegible] ના [illegible] આવ્યું." [illegible]
[illegible] હતું, [illegible]
[illegible] ન હતો. [illegible]
[illegible] હતી. આ [illegible]
[illegible] હતાં. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] હતું.

ગુજરાતમાં [illegible] (ગુજરાતમાં) [illegible]
[illegible] પરિણામ મળેલું.

ઈ. સ. [illegible] ના [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] ઈ. સ. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ગુજરાતમાં [illegible]
[illegible]
[illegible]
સ. [illegible] ના [illegible]
[illegible] ગુજરાતના [illegible]
[illegible]
[illegible]

નાં માર્ગો તો રસ્તે રસ્તે પડેલાં જણાતાં હતાં. એ દુ
આસરે દોઢ વરસ ચાલ્યો હતો.

એજ દુકાળનો હેવાલ આપતાં, સૈયદ હુસેન વ
સૈયદ શેરિફ શેખ એદ્રુસ સાહેબ જણાવે છે કે, બાજી
પેશ્વાના કુટુંબનો રાપોબા નામે સરદાર દુકાળમાં પીડ
ઘણાં માણસો સાથે પુનાથી સુરત આવ્યો હતો. અને
પારીઓ અનાજ સંતાડવા લાગ્યા હતા, પણ તેણે તે લ
લીધું હતું. એ દુકાળને "રાઘોબુરદીકાળ" કહેવામાં આવે
હતો. એ વેળા સુરતનો હાકેમ નવાબ નિઝામુદ્દિન હતે
સુરતમાં જ્યારે અનાજ ન મળ્યું ત્યારે ઢોરને મારીને તે
મનું માંસ સસ્તે ભાવે વેચવામાં આવ્યુ હતું. પણ જે ગ
રીબ લોકો પાસે એવુ સસ્તું માંસ ખરીદવા જેટલા દા
પણ નહોતા તેઓ જ્યાં આગળ એવાં ઢોર કપાતાં ત્ય
એકઠાં થઈ તેઓનુ લોહી પીતાં, તેથી અંતે દરદી
થઈ મર્ણ પામતાં. આ વખતે કોઇને પણ પોતાના ધ
ર્મનો વિચારજ આવતો નહોતો. પૈસાદાર લોકો પણ બટી
કોદરા, અને ભાત ઘણી મુશ્કેલીથી મેળવી શકતા હતા.
આવી રીતનો ખોરાક ખાવાથી તેમના પેટમાં ગરમી થતી
અને તેઓ મોતને આધીન થતાં. એ રીતે પુષ્કળ લો-
કોના પ્રાણ ગયા. મૂડદાં બાળવાની કે દાટવાની કોઇ દર-
કાર કરતુ નહિ. ગરીબ લોકો પોતાનાં બચ્ચાંને આઠ આ-
નાની કીમતે વેચવાને આતુર થયાં હતાં, અને કેટલાંક તો
પોતાનાં ટળવળી મરતાં ધાવણાં બાળકોના જીવ ઉગારવા
સારૂ પૈસાદારને ત્યાં મફત આપી દેતાં હતા

આ વખતે સૈયદ એદ્રુસના ઘરમાં કાંઇ ધર્મસબંધી
ક્રિયા કરવાની હતી, પણ તેવા શખ્સનેએ ચાર પાંચ
ખજૂરની પશી સિવાય બીજું કશુ ન મળતું. શરૂચ, સુ-

નાસ કરવાના ત્રાસથી ગુજરાતમાં આવ્યા અને તેઓની અ
ઘણી પશુઓ સાથે લેતા આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં ગુજરા
તમાં વરસાદ પડ્યો નહિ, અને અનાજના ભાવ વધી ગ
તેથી લોકો પોતાને અસલ પડે તેટલું અનાજ આગમજથી ભ
રાખતાં તે ખાવા લાગ્યાં. તદ્દનતર લોકો અનાજની તં
જોઇ વધારે પૈસા પેદા કરવા પાછળ પડ્યા તેથી અધ્યુંક
મારવાડીઓ અનાજ વગર વધારે ભાવમાં આવી પડ્યા. કે
ત્યન મળી બેરોજગાર અને સુરત રહેઠે માટે એમની -મ
હેનત કરવા દરેકેરી કામ બનાવવાની તજવીજ કરવી
જરૂર પડી પડેછે.

ઇ. સ. ૧૮૩૧-૩૨ અને ઇ સ. ૧૮૩૮-૩૯ માં વ
રસાદ ન પડવાથી વધારે તંગી આવી તેથી પહેલા વરસમ
રૂપિયા ૩૦૦૩૮૦ની અને બીજા વરસમાં ૪૪૫૧૧૨નું
મહેસુલ સરકારે લોકોને પાછું આપી હતી. વરસાદ ન
પડવાથી તથા મારેલા આગોમાંથી ઘઉંની સારી અ
ન આવવાથી તથા અનાજ ઉપર સેંકડે ૬૦ ટકા ભાવ વધ્
વો હતો. સુરતમાં પણ મોંઘું અનાજ હતું અને કારણ
તે વાણિયાઓએ દુકાનો પણ બંધ કીધી હતી. ખેડૂત
અને અમલદારના દેવદાર થઇ ગયેલા હતા. તેમાં વળી
ઢોર ઉપર દુખના પડ કિનારા મરીને ખેડૂતોને સરકા
રતરફથી મહેસુલ માફ કરવાનો બંધારણ કરવાનું મન
થયાના અવતા હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૧-૩૨ ની તંગી સાથે
ટકાઉ કોલેરા ફેલાય ફુગાની ઘણી ખરાબ હાલત થઇ
હતી.

ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં વરસોમાં અનાજની જણસો એક રૂપિઆની
કેટલા શેર વેચાઈ હતી તે જાણવાનો કોઠો.

જણસનું નામ.	૧૮૫૫	૧૮૬૦	૧૮૬૧	૧૮૬૫	૧૮૭૦	૧૮૭૩	૧૯૧૪	૧૯૨૬	૧૯૨૭	૧૯૫૦	૧૯૫૧	૧૯૫૪	૧૯૫૫
ઘઉં	કંઈ નોંધ મળતી નથી.	૧૧	૮।।।	કંઈ નોંધ મળતી નથી.	૮।।।	કંઈ નોંધ મળતી નથી.	૧૩	૧૨	૨૭	૧૬	૧૭	૧૭	૨૩
રૂ		૭	૪।।।		૦		૭	૧૧	૬	૪।	૭	૪	૧૦।
જુવાર		૧૧	૧૩		૦		૦	૧૩	૪૦	૧૭	૧૭।।।	૨૫	૩૩
તુવેર.		૭।।।	૧૦		૧૩		૬	૮	૬	૧૩।	૭	૧૨।।।	૫।
મગ.		૧૦	૬		૮।		૧૧	૨૦	૧૭	૧૩।	૯।।।	૧૦।।।	૧૧
ઘી.		૧।	૧		૦		૧।।	૨।।	૧।।।	૨।।।	૩	૨।।	૩।
ગોળ.		૨।	૨।।।		૨।		૪।।	૪।।	૫।।।	૩।।।	૬।	૪	૪।
ચણા		૦	૭।।		૦		૮	૧૨	૧૭	૭।।।	૮	૭	૮।
તેલ.		૦	૦		૭		૩।।	૫।	૬।।।	૩।।	૨।।	૭	૩।

પ્રકરણ ૨ જું.

સિંધમાં પડેલા દુકાળ.

જેને ખરેખરો દુકાળ કહેછે તેથી સિંધનું પ્રમાણું વેગળું રહેલું છે. દુશ્મન ચઢી આવી પાકનો નાશ કરે અને વાવણી ન કરવા દે ત્યારેજ આ ઠેકાણે ખોરાકની તંગી પડતી હતી. સિંધમાં પાક થવાનું ઘણુંકરીને વરસાદ ઉપર આધાર રાખતું નથી, ત્યાં રેલના પાણીથી અનાજ વગેરે પકવવામાં આવેછે. એ ભાગની જમીન એટલી ઊંચી નીચી છે કે સર્વે ઠેકાણે પાક ન પાકે એમ બનેજ નહિ.

ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં મીરજા શાહ બેગઇહુને સિંધ ઉપર સ્વારી કરી તેને જીતી લીધું ત્યારે ત્યા પહેલ વહેલી તંગી પડી હતી. આ વખતે સિંધના રાજા જામીનદારે દુશ્મનના હાથમાં અનાજ ન જાય માટે તેનો સઘળો સંગ્રહ બાળી નાખ્યો હતો. એથી જે તગી પડી તે ૭ મહિના સુધી ચાલુ રહી હતી.

ઇ.સ. ૧૫૪૦ માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડયો. સિંધના રાજકર્ત્તા મિરઝા શાહહુનને ખબર પડી કે હુમાયુ પાદશાહ લાહોર મધ્યે શિરખાને હાથે હાર પામી બેઠો છે. તેથી તે સિંધ ઉપર હુમલો લાવનાર છે. આ ખબર સાંભળતાજ તેણે (મીરઝા શાહહુને) હુકમ કીધો કે નદીને કિનારે પાક કરવો નહિ, અને બહારનુ અનાજ દેશમા આવવા દેવુ નહિ. આમ થવાથી સખ્ત તગી પડી અને તે ત્રણ વરસ સુધી ચાલુ રહી.

ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં લડાઇના કારણથી ત્રીજીવાર તગી ચાલી. આ તગી ઘણી સખ્ત હતી નહિ તેમ તે લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૨મા ત્યા કોલેરા વગેરેની રો

૭.—આસુધી તંગી આવી ત્યાંસુધી જમીનદારો [illegible] પેર ઉગાણું કરતાં; તેઓના માગનારાઓને [illegible] આપ્યા હતા. આ વખતે સિંધના અમીરોએ મેંડુલો અને ધંધાદારીઓ સિવાય જે લોકો ભારી હાલતમાં હતા, તેઓની એક ટીપ બનાવી તેમનું પોષણ કરવાનું નક્કી કર્યું. અને પોતાની જમીનનું જે મહેસુલ આવતું હતું તે તેઓએ ઘરમાં નહિ લેતાં સઘળું [illegible] ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું. એ માંના બે ભાગ ગરીબ સિંધી અને મુસલમાનોમાં વહેંચી નાખ્યા. જેથી તેઓનું પાંચ ૭ મહિના ગુજરાન ચાલે એટલે ખોરાક તેમને મળ્યો. ત્રીજો ભાગ બીજા, હિંદી પરદેશી મુસલમાનો માટે રાખ્યો. અને બાકીનો અર્ધો ભાગ દુઃખી હિંદુઓને આપ્યો.

દુકાળની વખતે જે [illegible] ગામડાંઓમાંથી [illegible] માં આવ્યાં હતાં. તેમને તેઓના [illegible] વતનમાં પહોંચાડી દીધાં. અને તેઓને પેટ ભરવા દીધા. આ વખતે એક [illegible] અનાજના ૧૫૦ [illegible] હતા, જેનો ભાવ પાછળથી વધારીને રૂપિયા થઇ ગયો.

સિંધના ભાગમાં ઈ. સ. ૧૮૭૦ અથવા ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં અતિ ઘણી રેલ [illegible] અનાજ પાક [illegible] થઇ ગયો જેથી દુકાળ પડ્યો [illegible]. એ વખતે એક ખરવાર અનાજ ૮૦ થી ૧૨૦ રૂપિયે વેચાતું [illegible] ભાવ [illegible] કરતાં છતાં [illegible] હતો. આ [illegible] અટકાવવા માટે [illegible] સરકારે અના- [illegible] અનાજ [illegible] જમીનનું મહેસુલ [illegible] અને [illegible] ૧૮૭૮ [illegible]

સિંધનો ૨ જો ભાગ.

થર પારકરમાં પડેલા દુકાળ.

આ દેશમાં પડેલા દુકાળોનાં વરસની ટીપ
નીચે પ્રમાણે મળી છે.

ઈ. સ. ૧૩૦૩.
" " ૧૭૪૫ થી ૧૭૫૨ સુધી.
" " ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૪ સુધી.
" " ૧૭૮૩ થી ૧૭૯૦ સુધી.
" " ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૭ સુધી.
" " ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સુધી.
" " ૧૮૧૭ થી ૧૮૨૨ સુધી.
" " ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૮ સુધી.
" " ૧૮૩૯ થી ૧૮૪૨ સુધી.
" " ૧૮૬૦.

આ સઘળા દુકાળ પડવાનું કારણ અનાવૃષ્ટિ હતી. એ દરે વખતનો ખરો દુકાળ હતો એમ કહેવાય નહિ; ઘણી વખત તો અનાજના ભાવજ વધી ગયા હતા. પણ બીજી પીડા પડી નહોતી. અમીરો, નગરના રાણાઓ, અને બીજા સરદારોએ એ સઘળા તંગીના વખતમાં લોકોને મદદ કીધી હતી છૂટકારાના બીજા શા ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તે વિષે કંઇ જણાયું નથી; પણ ઇ સ. ૧૮૧૨ માં શાહજાદા મીરઅલી મુરાદે દીપલા તાલુકાના દુઃખી લોકોનાં પેટ ભર્યા હતાં, અને ખેડૂતો પાસેથી ઉઘરાવેલો કર પાછો આપ્યો હતો ઇ.સ. ૧૮૬૬ માં નગર તાલુકાનાં ભૂખે મરતાં લોકોએ નારાની નેરના કામ ઉપર મજુરી કરી રોજી મેળવી હતી. ઉપર જણાવેલા જુદા જુદા દુકાળોમાંથી ચાર સિવાયના બીજા બધામાં ચારથી પાંચ મહિના સુધી ખોરાકની

તંગી ચાલુ રહી હતી. બીજો દુકાળ જે ઈ. સ. ૧૭૪ થી ઇ. સ. ૧૭૫૨ સુધી ચાલ્યો, તે નારા તાલુકામાં હતો. ત્રીજો જે ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સુધી ચાલ્યો અમરકોટ તાલુકામાં પડ્યો હતો. ઇ. સ ૧૮૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સુધીનો, અને ઇ. સ. ૧૮૩૬ થી ઇ.સ. ૧૮૪ સુધીનો એ બે દુકાળ નારા તાલુકામાં પડ્યા હતા. લોકોએ મહા કષ્ટ વેઠ્યું હતું, પણ આસપાસના તાલુકામાં જતા ર હેવાથી તેઓના જીવ બચ્યા હતા. આ ઉપરાંત સિંધ અને તેની આસપાસના બીજા તાલુકામાં જૂદા જૂદા દુકાળ પડે લા હતા, તેઓનાં વરસ નીચે પ્રમાણે મળી આવ્યાં છે.

સિંધ.—ઇ.સ. ૧૫૨૧, ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૨ સુધી, ઇ. સ. ૧૭૫૯, ઇ. સ. ૧૭૮૨થી ૧૭૮૪ સુધી નારા તાલુકો.—ઇ.સ. ૧૭૪૫થી, ૧૭૫૨ સુધી,ઇ.સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સુધી, ઇ. સ. ૧૮૩૬થી ૧૮૪૨ સુધી.

અમરકોટતાલુકો.—ઇ. સ. ૧૭૫૨થી ૧૭૫૫ સુધી, ઇ. સ. ૧૭૬૦, ઇ. સ. ૧૮૧૦.

નગર—ઇ. સ. ૧૮૦૩, ઇ.સ. ૧૮૨૫થી ૧૮૩૪સુધી, ઇ. સ. ૧૮૬૦.

મીઠી—ઇ. સ. ૧૮૧૨.

ઉપલું સિંધ—ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૨૨ સુધી.

प्रकरण ३ जुं.

કચ્છમાં પડેલા દુકાળ.

આ જગોએ પડેલા દુકાળનો હેવાલ જેઓએ નજરે જોયો હતો તથા દંતકથાથી સાંભળેલો હતો તેઓથી મેળવેલો છે. જે નજરે જોનારાએ પોતાના મોડેથી ખબર

આપી છે ને એજન્સીના શીરસ્તેદાર મકનજી વ્હોરા હતો. તેની ઉમ્મર ૭૫ વરસની હતી. વળી એ ધણી સિવાય પહેલી રીજન્સીના સભાસદ મહેતા રતનજી મહેતાએ હેવાલ આપ્યો હતો. એ ધણીની ઉમ્મર ૮૨ વરસની હતી.

કચ્છમાં દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડે છે. કારણ કે ગુજરાત, અને વરસાદ વગરના સિંધ પ્રાંતની વચ્ચે એ આવેલું છે. અહિંયાં નદીઓથી પાણી મેળવવાનાં સાધન નથી. કુવા ઘણા નથી તથા ઘણાખરા કુવાનું પાણી ખારું હોયછે. વળી દુકાળના વખતમાં મીઠા પાણીના કુવા પણ ખારા થઇ જાય છે. વળી તીડનાં ટોળાં ઉતરી પડવાથી પણ વારંવાર પાકનો નાશ થાય છે. ઇ॰ સ॰ ૧૮૧૪માં એટલા બધા ઊંદર નીકળ્યા હતા કે તેમણે પાકનો તદન નાશ કર્યો હતો. આ દેશની બધી જમીનમાં અનાજ પાકી શકે તેમ નથી દરિઆ કિનારાનાં પ્રખ્યાત બંદર ન હોય તો અહિં વારંવાર તંગી પડે તેમાં કંઇ શક ભરેલું નથી. અહિંઆ જ્યારે દુકાળ પડતા ત્યારે કચ્છના રાવ છૂટે હાથે અનાજ વહેંચી સખાવત કરતા હતા, સસ્તા ભાવે અનાજ વેચવાની દુકાનો ઊઘડાવતા હતા, અને નવાં તળાવ ખોદાવવા તથા જુના તળાવ કુવા વગેરે ગળાવવા સારૂ લોકોને કામે લગાડતા, અને તેઓની મહેનતને માટે ખાવાને જોઇતું અનાજ આપતા.

તંગીના વખતમાં ત્યાંની વસ્તીના લગભગ ત્રીજા ભાગના લોકો તેઓના ઢોર સુદ્ધા સિંધમાં જતા રહેતા અને ત્યાં થોડું રહી કચ્છમાં પાછા ફરતા હતા. અથવા કે પોતાનું ગુજરાન ચાલે ત્યાં સુધી રહેતા.

દુકાળ વિષે બોહરનાં વ્હોરા મકનજીએ જણાવ્યું હતું કે, "ઇ॰ સ॰ ૧૮૦૩ની સાલમાં હું ત્રણ વરસનો હતો અને તીડનાં ટોળાંએ પાકનો નાશ કરવાથી તંગી પડી હતી. એવું

ને યાદ છે. ઈ. સ. ૧૮૦૪ની સાલનું વર્ષ દુકાળનું ને જીંદગીની જરૂરીઆતની ચીજો ઘણી મોંઘી મળતી. ઈ. સ. ૧૮૧૯ના અષાડ અને શ્રાવણ માસમાં જમાદાર ફતેહમહમદે દરબારનો અનાજનો જથ્થો ઉઘાડ્યો હતો અને પહેલાં દર કોરીએ એટલે ચાર આનાને બે પાઈ (?)નું પાલી એટલે ૬૬ તોલા અનાજ વેચ્યું હતું; પણ ત્યારપછી તેણે અઢીસો ઊંટ ભાડે કરી ચોખા લેવા સારૂ સિંધ મોકલ્યાં, તે આસો મહિનામાં કચ્છ આવી પહોંચવાથી ઘણા લોકો ભૂખમરાથી બચ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૨૩માં એક મોટો દુકાળ પડ્યો, ત્યારે હું વીસ વરસની ઉમ્મરનો હતો. તે વરસમાં કચ્છમાં કોઈ પણ માણસ ભૂખથી મરણ પામ્યું નહોતું. શ્રાવણ મહિનામાં જીંદગીની જરૂરીઆત વસ્તુઓ ઘણી મોંઘી થઈ અને એક કોરીનું પોણાબે પાલી અનાજ મળવા લાગ્યું. ભરના દરવાજા આગળ થઈને ફતેહ મહમદ જમાદાર ગાડામાં બેસીને જતો હતો, તેની આસપાસ ત્રણસો સ્ત્રીઓ ફરી વળી, અને ભૂખે મરવાની ફરિયાદ કરવા લાગી. આથી જમાદારે શાહ ભુવનજી મોતીચંદ અને બીજા અનાજના વેપારીઓને બોલાવીને કહ્યું કે તમારે એક કોરીનું ત્રણ પાલી અનાજ વેચવું, નહિતો સરકાર પોતાની તરફથી દુકાનો ઉઘાડશે. પછી તરતજ કેટલુંક અનાજ મગાવી માગવા આવેલી દરેક બાઈને ચાર ચાર પોસો આપ્યું અને જણાવ્યું કે આવતી કાલે સારસ્તાના ભાવે સર્વે ધાન્ય વેચાવા માંડશે. એ જમાદારે પોતે દુકાનો ઉઘાડી દરેક માણસને બે કોરીનું છથી આઠ *પાટી અનાજ આપવા માંડ્યું, તેથી બીજા બે વેપારીઓએ પણ તેજ ભાવે

*પાટી એ કચ્છમાં ચાલતું એક માપ છે. એમાં કચ્છના ૩ શેર માય છે, અને તે શેર ૨૧ રૂપિઆ ભારે

પોતાનું અનાજ વેચવું શરૂ કર્યું અને પાદરમાં કારભા-
રી પ્રાગજી વેલજીએ સીજથી બાળાંઓને પૂરતું અનાજ
પહોંચાડવાની સંભાળ લીધી હતી. આ સાલ જેઓ ભૂખ-
થી મરી ગયાં તેઓ કાઠીઆવાડથી આવેલા હતાં. તે લોકો
કચ્છનું રણ ઓળગી વાગડમાં આવ્યા, પણ રસ્તામાં ખો-
રાક મેળવી શક્યા નહિ તેથી મરવા લાગ્યાં. ભૂખના દુઃખથી
તેઓ એવાં નઠોર થઇ ગયાં હતા કે ધણી પોતાની સ્ત્રીનું
લોહી પીએ અને સ્ત્રી પોતાના ધણીનું લોહી પીએ; મતલબ
કે એકબીજાને મારી ખાય; એટલુંજ નહિ પણ એવાં
જ્ઞાનશૂન્ય થએલાં સ્ત્રી પુરૂષો પોતાનાં બાળકોને પણ મારી
ખાવા લાગ્યા. વળી જે દિવસે તેમને કુતરો અથવા બિ-
લાડી ખાવા મળે તે દિવસને તેઓ એક અચ્છી મિજબાનીનો
ગણતાં હતાં. આ વખતે સિંધના અમિરોએ તથા કચ્છ
અને કાઠીઆવાડના શ્રીમન્ત લોકોએ એવા કંગાલોને ઘણી
મદદ કરી હતી. ડીસા, પાટણ અને ગુજરાતના બીજા ભાગ-
માં વરસાદ પડ્યો હતો. પરંતુ ત્યાંથી મોટા જથાબંધ અના-
જ બહાર ગામ જવાથી ત્યાં પણ તંગી પડી હતી. એ તં-
ગી ઠેઠ સદંત સુધી જણાઇ હતી. આ વરસને અંતે વાગડના
કેટલાક રહેવાસીઓ ખજૂરાં અને ઝાડોની છાલ ઉપર ગુ-
જરાન કરવા લાગ્યા. તથા બે.ડના નામનો પાલો ખાવા
લાગ્યા, તેથી તેમના પગ સુજી આવ્યા અને છેવટે તેઓ
મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં લોકોમાં રોગ આવ્યો તે
માણસો બી ખાઇ ગયા, તેથી તેના ફુલના નંગી ફરવાથી
મનુષ્યોમાં ઝેર ભર્યાં પાડમાં અને એક કોગળીયું અટકી ઝેર
થી ગાગાવા લાગ્યું. આ વરસે ખરાબ તાવનો વાર ફેલાયો
હતો, તેથી કેટલાક સરદારો, રાવ રાયસિંહજી તથા જમા-
દાર ફતેહમહમદ એવા મોટા મોટા માણસો મર્યા પણ-

લોકોને-દુઃખમાંથી છોડાવનાર રાવ ખારેંગજી હતા. કેટલાક જાગીરદારો આ વખતે રાવ ખારેંગજી જોડે આવ્યા અને તેઓને રાવે સારો આવકાર આપ્યો. દુકાળ પૂરો થયા બાદ તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયા. જે જગોએ આ ગૃહસ્થોનું ખાવાનું રાંધવા માંડ્યું હતું ત્યાં એક સાપનું દર હતું તે ઉપરથી નાગણે નાગને પૂછ્યું કે આટલી ગરમી આપણને કેમ લાગે છે એ ઉપરથી નાગે જવાબ વાળ્યો કે દુઃખી લોકોને ખવરાવવા રાવ ખારેંગજીએ ખોરાક રાંધવા માંડ્યો છે. એ મતલબ ઉપલી કવિતાની છેલ્લી લીટીમાં જોવામાં આવેછે.

ઇ. સ. ૧૭૪૬ નુ વરસ મોટા દુકાળનુ હતું મહારાવશ્રી દેસલજી જીવતા હતા. પણ રાવ લખપતજી કારભાર ચલાવતા હતા. આ વખતે ખાંડના દરવાજા આગળ ખોરાક રંધાવી લોકોને ખવરાવવામા આવતો હતો દરેક માણસને એક જણ ખાય તેટલુ ઘેર લેઈ જવાની છુટ આપી હતી. એ સાલમા પાછળથી વરસાદ વરસ્યો હતો. જે ઠેકાણે ખાવાનુ રંધાતુ હતુ તેને "તોટા વાળી વરંડી" કહેછે

ઇ સ. ૧૭૫૧ અને ઇ. સ ૧૭૬૬ એ વર્ષો દુકાળનાં હતા પહેલા વરસમા રાવ લખપતજી અને પાછલામા રાવ ગોડજી રાજ કરતા હતા આ વરસમા લોકોને છોડવવાના શા ઉપાય લીધા હતા તે જણાયુ નથી ઇ સ ૧૭૭૪-૧૭૮૨-૧૭૮૪-૧૭૮૧ એ સઘળા દુકાળના વરસો હતા પણ તેઓની કશી હકીકત જણાઈ નથી

ઇ. સ ૧૮૦૩ અને ઇ સ ૧૮૧૪ એ બે દુકાળના વરસ હતાં. કચ્છમા રાવ રાયધનજી રાજ્ય કરતા હતા પણ સઘળો કારભાર જમાદાર ફતેહ મહમદ ચલાવતા હતા ખીદ દરવાજા આગળ અનાજની દુકાનો ઉઘાડી એક કોરીને ચાર

પાછી અનાજ વેચાયું હતું. કેટલાંક માણસો સિંધ તરફ જતાં રહ્યાં અને સુગાળ થયે પાછાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૩ નું વરસ ઘણું સંકટનું હતું. અને તે આખા દેશમાં સઘળે ઠેકાણે ત્રાસદાયક નીવડ્યું હતું. દુકાળ સાથે મરકી પણ હતી; માણસો મરી ગયાં, અને ઘણાંએ પોતાનાં બાળ બચ્ચાં વેચી દીધાં. લોકો દુઃખથી એટલાં બધાં કંટાળી ગયાં હતાં કે તેઓના સ્વભાવ ઉપર ભારી અસર થઈ હતી, અને તેઓએ સભ્યતા અને માણસપણું તજી દીધાં હતાં. કાઠિયાવાડ અને બીજા પ્રગણાંના લોક પોતાની સ્ત્રીઓને તથા છોકરાંને છોડી કચ્છના રણમાં થઈ સિંધમાં જતાં રહ્યાં, અને ત્યાં પૈસા આપીને તથા બીજી રીતે અનાજ મેળવી શક્યાં પણ જેઓ છોકરાં છૈયાં સાથે નીકળ્યા હતા તેઓ ઘણુંખરાં (છોકરાં સુદ્ધાં) રસ્તામાંજ મરણ પામ્યાં એ લોકની મોટી સંખ્યા કચ્છમાં રહેવાથી કચ્છમાં પણ તંગી આવી. આ વખતે અનાજની દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી. કારણ કે ભૂખ્યા લોક જે હાથમાં આવ્યું તે લૂંટી ખાવા લાગ્યા હતા. આ વરસે એક કોરીનું બે પાલી અનાજ મળતું હતું ત્યાર પછીનું વરસ સારું આવ્યું. તે વખતના બ્રિટિશ રેસિડન્ટ મેકમરે દેશ ખાતરનું તળાવ ખોદાવ્યાં મજુરી કરનારાઓને દર-રોજનું અર્ધી પાલી અનાજ આપ્યું હતું. કેટલાક મહિનામાં બીજા દેશમાંથી અનાજ આવ્યા બંધ થવાથી મુશ્કેલી થઈ, અને એક કોરીનું ૪ પાલી વેચાતા નહોતું. આઠમા મા-હિનામાં સુરતથી કોઈને આવવું આપ્યું હતું અને ખરી મુશ્કેલી, જે કોઈ તેને દરબારે હતું તેને કેટલુંક મદદ અને કેટલાક બીજા તવંગરો ગરીબોને મદદ કરતા અને અનાજના દુકાન ઉઘાડી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ઓગષ્ટ મહિનાના આખરે કચ્છમાં

હુનેહ મેળવી, તે પછી ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં એક મોટો દુકાળ ત્યાં પડ્યો હતો. ત્યારબાદ અંગ્રેજી સરકારને ભુજમાં છાવણી કરી રાખ્યું. આ વરસમાં બહારથી નાશી આવેલા લોકોની સંખ્યા થોડી હતી. કોઇ ભૂખથી મરી ગયું નહોતું અને રીજન્સી ખાતામાંથી સખાવત તરીકે ખોરાક વહેંચવામાં આવતો હતો. દરબારી અનાજના જથામાંથી દર માણસને એક શેર, ખત્રી રતનશીના ઘરમાંથી દર માણસને અર્ધો શેર, અને મહેતા લક્ષ્મીદાસના ઘરમાંથી અર્ધો શેર એ પ્રમાણે અનાજ વહેંચાતું હતું. હમીરસરનું તળાવ ખોદવા જેઓ કામે લાગ્યાં હતાં તેઓને રોજ અર્ધો શેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. જે જે ઠેકાણે પાણી જણાયા ત્યાં કુવા ખોદી વાવણી કરવામાં આવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ નું વરસ કચ્છમાં તંગીનું હતું. પણ કુવા ખોદેલા હતા તેથી તથા જમીન અને દરિઆને મારગે દેશાવરથી અનાજ આવી પહોંચવાથી તંગીમાં ઘટાડો થયો હતો.

આ વરસમાં દર કોરીનું ચાર પાટી અનાજ વેચાયું. ઇ. સ. ૧૮૩૯ અને ઇ સ. ૧૮૪૧–૪૨ એ વરસો તંગીનાં હતાં. એ વખતમાં રાવ દેસલજીએ ગરીબોના પેટ ભરવા અંગ ઉપર નાખ્યા ધારો દેરાસરવાડીઓ બધાવી, તથા હમીરસર અને દેસલસર તળાવ પુરા કરાવ્યા એ તળાવ તૈયાર કરવામાં બેથી ત્રણ હજાર માણસો કામે લાગ્યા હતા. એ માણસો માંથી મોટાને પાટી અને છોકરાને અર્ધી પાટી પ્રમાણે અનાજ મળતું હતુ એ તળાવનું કામ ત્રણ વરસ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું

ઇ. સ ૧૮૪૬ ૧૮૪૯, અને ૧૮૫૪નાં વરસો પણ તંગીના હતા. આ સાલોમાં વરસાદ થોડો થયો હતો, અને તેથી પાક પણ થોડોજ ઉતર્યો હતા. એ વરસોમાં દરબારે

ધણી સખાવત કીધી હતી. દર કોરીનું આશરે ૭ પાટી અ-નાજ વેચવામાં આવ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૧ નું વરસ દુકાળનું હતું. તે વેળા રાવ પ્રાગમલજીએ પોતાનો અનાજનો ભંડાર ઉઘાડીને દર કોરીનું આશરે ૭ પાટી અનાજ વેચ્યું હતું. દેશલસર અને હમીરસરના તળાવો ખોદાવવાનું કામ પણ શરૂ કર્યું અને ભ-ચુકેલાઓમાંથી જે મોટા કુટુંબના હતા, તેમને રોજ ૫ ટાંક અને છોકરાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાસેથી [illegible] [illegible] હતાં તે આ [illegible] આપવામાં આવ્યાં અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

વરસ.	૧૭૮૬	૧૭૫૬	૧૭૬૫	૧૭૭૩	૧૭૮૨	૧૭૯૦	૧૮૧૨	૧૮[illegible]
ઘઉં.	૧૭૪૧	૧૬૬૮	૨૪૭૧	૨૫૫૫	૨૩૧૮	૧૨૫૨	૫૧૬	૬[illegible]
બાજરી	૧૨૯૮	૧૯૨૨	૩૭૫૪	૩૦૮૨	૩૪૮૨	૧૪૧૩	૭૦૨	૬[illegible]
[illegible]	”	૨૦૦૨	”	૩૭૫૪	૪૨૬૦	૨૧૪૫	૧૧૮	૧૧[illegible]
મગ.	૧૦૬૨	૧૪૮૩	૩૭૫૪	૨૬૧૧	૨૪૦૨	૨૫૦૧	૫૫૬	૮૮[illegible]
જુવાર.	૧૬૦૧	૩૩૩૭	”	૩૫૫૪	૮૦૩૮	૧૫૦૧	”	૬૧[illegible]
[illegible]	૩૯૨	૭૩૫	”	૧૧૪૪	૮૫૮	”	”	૭[illegible]
ઘી.	૧૦૪	૧૪૮	૨૫૦	૨૧૧	૨૨૨	૧૪૮	”	”
તેલ.	૩૩૩	૩૨૪	૭૫૨	૩૦૪	૫૬૦	૩૩૩	”	૨૨૯
સાદી ચાખા	૨૬૦૧	૧૭૯૯	૨૧૪૬	૧૩૬૫	૧૭૬૫	૧૨૦૧	૮૧૧	૬૩૮
સફેદ ચાખા	”	”	”	”	”	”	૫૬૪	”
[illegible]	૧૭૬૦	૪૮૪૬	૧૦૦૧	”	”	૨૪૦૨	૭૫૦	૧૦૭૨
[illegible]	”	”	”	”	”	”	૧૩૪૩	૧૧૫૫
[illegible]	”	”	”	”	”	”	”	૯૩૪
[illegible]	”	”	”	”	”	”	”	”
[illegible]	”	”	”	”	”	”	”	”
[illegible]	”	”	”	”	”	”	”	”

૧૮૩૩	૧૮૩૮	૧૮૪૦	૧૮૪૨	૧૮૪૫	૧૮૪૮	૧૮૫૩	૧૮૬૦	૧૮૬૫
૧૩૬૫	૧૩૬૯	૧૪૩૦	૧૩૮૫	૧૫૦૫	૧૮૧૧	૧૭૧૧	૮૧૧	૭૭૫
૧૩૦૫	૧૬૦૨	૧૫૦૨	૧૫૪૦	૧૫૦૧	૨૧૧૬	૧૭૧૧	૮૮૫	૮૫૬
૨૪૦૩	૧૫૯૧	૧૧૧૩	૧૧૫૫	૧૮૧૧	૨૪૦૨	૨૫૦૨	૧૧૧૧	૧૦૩૭
〃	૧૫૦૧	૧૧૧૨	૧૫૦૧	૧૪૬૫	૧૮૧૧	૧૭૧૧	૫૩૮	૭૪૩
〃	૧૮૧૧	૧૫૦૧	૧૨૭૮	૨૨૨૪	૨૪૦૨	૨૪૦૨	〃	૮૭૪
〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃
〃	૩૨૧	〃	〃	〃	૧૮૨	૧૬૧	૧૧૯	૬૩
૩૪૮	〃	૨૬૭	〃	〃	૩૪૮	૩૦૮	〃	૧૧૮
૧૩૮૫	૬૩૬	૧૧૫૫	૧૦૩૫	૧૨૫૧	૧૫૦૧	૧૫૮૦	૬૧૦	૭૬૩
〃	〃	૮૦૦	〃	૮૭૬	〃	૧૧૫૫	〃	૫૬૨
〃	૧૫૦૧	૧૦૭૬	૧૫૦૧	૨૦૩૬	૩૩૩૦	૨૧૬૫	૧૫૪૦	૧૧૦૮
૨૦૩૦	૧૫૮૦	૧૫૪૦	૧૫૮	૧૮૨	〃	〃	〃	૭૧૧
૧૫૦૧	૧૮૮૩	〃	〃	૧૫૮૦	૨૧૬૫	૧૪૩૦	૮૩૮	૫૦૮
〃	〃	〃	૧૪૩૦	〃	〃	〃	〃	[illegible]
૧૩૦૫	૬૩૮	૧૩૬૫	〃	〃	૧૩૬૪	〃	〃	૫૦૮

ઇ. સ. ૧૮૩૪ના એશિઆટિક જરનલમાં મુંબ ગેઝેટની સત્તા ઉપરથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, એ સાલ અરસામાં કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો હતો. તે વખતે રાવ પ્રધાન જે રેસિડેંટના હાથમાં એક રમકડાની માફક હ તેણે બધું અનાજ અને જનાવરોનો ચારો એકે હાથે ક લીધો હતો. એ પ્રધાનનું નામ લખમીદાસ હતું. એની આ રી દૂર ચાલને માટે સઘળી વસ્તુના ભોકા અને ભિખારીને ગરીબોનાં લોહી ચૂસી ચૂસીને પોતાને માટે પૈસો એક કરનાર એ માણસ હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

દક્ષિણ દેશમાં (મહારાષ્ટ્રમાં) પડેલા દુકાળ.

આ દેશમાં પડેલા દુકાળ.

આ ભાગ પહેલા પેશ્વાના તાબામાં હતો અને તેમાં [illegible] તથા [illegible] હતો [illegible] ના તેના [illegible] ખાન હતી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩ના [illegible] તથા અનાજ [illegible] [illegible] હતું [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા [illegible] [illegible]

દરાવ જેમ નહોતું. આ વરસે ઘણાં લોક તંગીથી તથા
મરકીથી નાશ પામ્યાં અને ઘણાંક પોતાનાં ઉજડ થ-
યેલાં ઘરબાર છોડીને દેશાવર ખાને નાસી તે પાર્યાં. દુર્ભાગ્ય
નહિ આ સાલમાં પેશ્વા સરકારે લોકોના છુટકારાના ઉ-
પાયો લેવા સારૂ વિંચુરકર સરદારને ખાસ અમલદાર ઠરા-
વ્યો હતો. તેણે સરકારના હુકમથી દેશમાં આવતા માલ
ઉપરની જકાત લેવાની બંધ કરી અને લોકો પાસેથી લીધે-
લું મહેસુલ પાછું આપ્યું. તેમજ ત્યાંથી બહાર જતું ખાવાનું
અનાજ અટકાવ્યું અને લોકોની જરૂરીઆતને માટે બધે
ઠેકાણે એક સરખા ભાવ રખાવ્યા. વળી [illegible] લોકો,
અને એવાજ બીજા ધાડપાડુઓ લુંટ ચલાવતા હતા, તે-
મને અટકાવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૪માં એ પ્રાંત શાન્ત થયા
પણ દુકાળને લીધે ઉપજેલું સંકટ ઘણા મહિના લગી
ચાલુ રહ્યું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫નું વરસ ઘણી તંગીનું હતું. એ વ-
રસમાં વરસાદના થોડા ઝાપટાં પડ્યાં હતાં, પણ [illegible]
તથા આવતા માલનો હાંક નિકળી [illegible]
પડ્યું હતું. જમીનનું મહેસુલ પણ આપવા [illegible]
આ સાલમાં બીજા ઉપાયો લેવાની સરકારને જરૂર પડી નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ઇ. સ. ૧૮૪૦ના વરસોમાં ઘણા
તંગીના હતા. એ વરસોમાં વખતસર વરસાદ પડ્યો નહિ
તેથી લોકો ઘણા દુખી થઈ ગયા. [illegible] ૩ ૧૦ ૩૩
અને ૧૪૮૮૪૫ રૂપિયા એ બે સાલમાં [illegible]
[illegible] પણ આપ્યા હતા. એ [illegible]
અનાજના ભાવ [illegible] હતા તેના કરતાં [illegible]

ઇ. સ. ૧૮૬૨ અને ઇ. સ. ૧૮૬૩માં [illegible]
[illegible] પડ્યા હતા પણ અમેરિકાના [illegible]

ના ભાવ વધી ગયા હતા; તેથી ઘણુંકરીને [illegible] કપાસ વાવવા પાછળ મંડયા, ઓટે અનાજ ઘણું થોડું થયું; પણ રેલવેનાં અને બીજાં હુન્નરો કામ ઉપર જે ધંધે લાગેલાં હતાં તેથી તેઓને શરૂ પેરિયું (પોષાયું), ગતું એટલે અનાજની તંગી તેમને જણાઈ નહિ. [illegible]

	૧૭૬૫	૧૭૬૬	૧૭૭૩	૧૭૭૫	૧૭૭૬	૧૭૮૨	૧૭૮૩	૧૭૯૦	૧૭૯૧	૧૭૯૩	૧૮૦૫	
ઘઉં.	૨૪	૨૫	૧૫॥।	૧૬।	૨૬	૩૨	૩૨	૧૨॥	૧૨॥	૨૬॥	૧૪	૧૧
બાજરી.	૨૫	૨૨	૧૫॥	૧૬॥	૨૧॥	૩૨	૩૬	૧૩	૧૬	૪૦	૧૪	૧૧
ચણા.	૨૫	૦	૧૪॥	૨૮	૩૨	૦	૦	૯॥	૦	૦	૦	૦
તુવેર.	૨૧॥	૨૫	૧૩।	૨૦॥	૨૦	૦	૩૬	૬	૦	૧૯॥	૦	૮
નાગલી	૪૫	૨૪	૨૪	૧૭	૪૮	૦	૦	૧૬	૦	૦	૦	૦
તેલ.	૮	૯	૭	૬।	૯	૯॥	૮	૪।	૫॥।	૯।	૫	૮
ઘી.	૨॥	૨॥	૨	૨॥	૨	૩	૩	૨॥	૨	૩।	૩।	૦
ગોળ.	૦	૧૩।	૭	૬॥	૧૧	૧૬	૧૬	૮	૭॥	૮	૩	૧૧
ચોખા.	૦	૧૬	૯	૧૩।	૧૫	૧૬	૧૬	૬	૯	૨૮	૫	૮
જુવાર.	૦	૦	૦	૦	૪૦	૦	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	

અમદાવાદમાં પડેલા દુકાળો

આ તાલુકો અમદાવાદના હાથમાં આવ્યા પછી તો કોઈ જબરો દુકાળ પડ્યો નથી. ત્યાંથી પાછો સિર- ખુ ...વાઉ ... વરસની વચ્ચે ... આઠ વરસ સુધી દુકાળ પડ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૯૦માં અમદાવાદમાં દુકાળ હતો ... પશ્ચિમ ભાગે જેવા કે ધોળકા, ... વિરમગામ ઇત્યાદિ તાલુકાઓ ... ઘણા ... કોઈએ પણ ... હતુ ... ૬ ... હતુ

ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪નો દુકાળ ... પડ્યો હતો ... પ્રમાણે એ દુકાળના ... લખવામાં ... હતા ... ... અમદાવાદમાં ... ... હતા ... ... હતો ... ... અને ... ... પણ ... અને ...

[illegible]

[illegible]

ના કામ નથી ગયા હતા. તેથી વહુરોને ભાવ ઓછું
ઉપજ થવા લાગ્યા. ... અનાજ મોંઘું ...
થયું; પણ રેશમનાં અને બીજાં કાપડો કાંઇ ઉપર મોં
ઘાં આવેલાં હતાં તેથી તેઓને રોજ પૂરતું (ખાવાનું) મ
ળતું એટલે અનાજની તંગી તેમને જણાઇ નહિ.

[illegible]

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૪	૨૫	૧૫॥	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૭૫	૩૨	૧૧	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૫	૦	૧૨૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૨.૬	૨૫	૧૩।	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૪૫	૨૪	૨૪	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૮	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨॥	૨॥	૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૦	૧૩॥	૭	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૦	૧૧	૬	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૦	૦	૦	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

પ્રાણે તારાજ કરી નાખ્યાં, અને દરેક લોકો પાસેથી ભ
રેહાડ કરી વેરો લીધો. તેઓ ઠેકાણે ઠેકાણે અનાજ હતું
સઘળું લૂંટી ખાતા, તેમજ પોતાના ઘોડાઓને ખવરાવ
દેતા; એમ કરતાં જેટલું અનાજ વધતું તેમાંથી લેવા
તેટલું સાથે લેઈ બાકી રહે તેનો નાશ કરી ચાલ્યા જતા
આમ કરવાથી જબરો દુકાળ ચાલ્યો ને અનાજ બહુ મોંઘું
થયું; તે એટલે સુધી કે રૂપિઆ એકના અરધો શેર થઈ
મળવા લાગ્યા. લોકો અનાજ ખરીદ કરી ઘેર લઇ જતા
તે વેળા ઘરમાં ભરાઇ રહેલા ભૂખ્યા લોક એકદમ નીકળી
આવી તરાપ મારી તે લૂંટી લેતા, અથવા તો અનાજને મા
ટે ખૂન પણ કરતા. લોકો એટલી માઠી હાલતમાં આવી
પડયાં હતાં કે જમીનમાંથી જે કઇ પાલો ઉગતો તે ખાતાં
અને જો કહથી સડેલા ઘઉં મળતા તો તેનો લોટ એવ
પાલામાં ભેળતા કે જેથી તેની (પાલાની) વાસ ઝાઝી ન
આવે આગળીનાં પાતરાને સફેત માટી સાથે ભેગી લાઇ
જેવું કરી ખાતા અને એટલેથી પણ પૂરૂ થયુ નહિ ત્યારે પોતાન
વહાલા છોકરાને મારી ખાવા લાગ્યા હતા. માતાઓ પોતાની
છોકરીઓને વેસ્યાને ઘેર વેચવા મંડી હતી! બ્રાહ્મણો જેવા ઉંચે
વરણના લોક ગાયનુ તથા મુસલમાનો ડુક્કરનુ માંસ ખાવાને
ધિક્કારે છે, તે તેઓ આ વખતે ખાવા લાગ્યા હતા સાબો મા-
ણસ ખોરાક નહિ મળવાથી તથા દરદ થવાથી મરણ પા-
મ્યા હતા મોટા શેહેરોમાં રસ્તાઓ મડદાથી ભરેલા દેખાતા
જેઓ ઉચરતા રહ્યા તેઓમાં એટલી તાકાદ ન હતી કે મૂ-
ડદાને ઉંચકી દાટી કે બાળી આવે. નાના ગામડા તો તદન-
જ તારાજ થઈ ગયા હતા. આ દુષ્ટ કાળનુ મહાસંકટ પૂર
જોસમાં ત્રણ મહિના સુધી ચાલુ રહ્યું હતું.

આ વખતે ઉત્તરે નર્મદા, દક્ષિણે કૃષ્ણા, પશ્ચિમે, સ-

વાડિ પડવાની હાર, અને પૂર્વે નિઝામના રાજ્યનો મુલક એ અથવા વિસ્તારની જમીનમાં કેટલેક ઠેકાણે દુકાળ પડવાઈ ગયો હતો. આ ભાગોમાં એ સરકારની સત્તા સારી નહોતી તેથી સુધારાના ઉપાયો લેવાઈ શક્યા નહિ; તેથી ત્યાંથી ઘણાં લોકો નાસી ગુજરાત ગયાં, અને ત્યાં પોતાનો જીવ બચાવવા લાગ્યાં હતાં. એટલું છતાં વરસાદની તંગી નહોતી, કુવા, તળાવ અને નદી નાળાં પાણીથી ભરેલાં હતાં, અને ઢોરને સારૂ ઘાસ પણ જોઇએ એટલું હતું. તેથી તેમનું દૂધ માણસને વધારે મદદગાર થઈ શક્યું હતું. વણજારાઓ પેઢીઓની મારફતે જથાબંધ અનાજ ગુજરાતથી લાવ્યા હતા. કેટલીક અનાજની વખારો જે દુશ્મનની આગળ બચી ગઈ હતી તે આ વખતે ઉઘાડી તેમાંનું અનાજ લોકોના કામમાં આવ્યું હતું. થોડે થોડે ગુજરાત તરફ નાસી ગયેલા લોકો પણ પાછા ફર્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અહમદનગર ઇંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું તે વખતે ધાડાઓને ખરાબ કરવાનો અંત નહોતો, પણ અહમદનગરના કિલ્લામાં મેજર જનરલ વેલસ્લીને હાથ અનાજનો મોટો જથ્થો ને અન્ન ભંડાર આવ્યા હતા.

આ વખતે દક્ષિણમાં તંગી ચાલી હતી. પેશ્વાના રાજ્યમાં આ વખતે ઘણું મોંઘું હતું ત્યાં બે વરસ સુધી દુકાળ ચાલ્યો. તે વખતે બીજા પ્રાંતમાંથી અનાજ મગાવ્યું હતું, પણ રસ્તામાંથી ખાસ લોકોએ તેને લૂંટી લીધું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૧૪ ની સાલમાં ચાર મહિના સુધી કેટલુંક મોડું આવ્યું હતું એટલે આગષ્ટ માસ સુધી વરસાદ પડ્યો ન હતો. તે વખતે એક રૂપિયાનું આઠ શેર અનાજ વેચાયું હતું એ વખતે ત્યાં પેશ્વાના રાજ્યમાં ઘણાં માણસ મરણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૪૫-૪૬ માં વરસાદ થોડો પડ્યો, અને

અનાજ એક રૂપિયાનું ગણુંથી ૪ પાયલી મળવા લાગ્યું. કે સંકટ ૭ મહિનાથી વધારે ચાલ્યું નહોતું એ સમયને પણ ક લાખ માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં પેઠ તંગી પડી ત્યારે અનાજ રૂપિયા ૧) નું તંગ પાયલી વેચાયું હતું. અને ૫૦૦ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. અહમદનગર જીલ્લાના જામખેડ તાલુકાના ખરડા ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અને ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અનાજના ભાવ શા પ્રમાણે હતા, તે ખાખાજી શીવરામ મારવાડી. અને નિકટ ભાવુજી તાકમાનનાં ચોપડામાંથી નીચે પ્રમાણે જણાય છે.—

ઇ. સ. ૧૮૦૩.

જીનસોનાં નામ	એક રૂપિયાની	શેર	પા.
બાજરી	...	...	૨૦ા થી ૧૫
[illegible]	...	...	૧૬ા થી ૫ા
[illegible]	...	...	૧૧ા થી ૧૮
[illegible]	...	...	૭ા થી ૧૧
[illegible]	...	...	૧૧

ઇ. સ. ૧૮૦૪.

[illegible]	એક રૂપિયાની	શેર	પા.
[illegible]	...	...	૪ થી ૧૧
[illegible]	...	...	૩ થી ૨૫
[illegible]	...	...	[illegible]
[illegible]	...	...	[illegible]
[illegible]	...	...	[illegible]

—:o:—

૧ ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળ.

([illegible])

આ પ્રાંતમાં ઇ. સ. ૧૮૬૬માં દુકાળ પડ્યો હતો [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો [illegible] [illegible] હતા.

૧ [illegible]

બાજરી. રૂ૧)ની શેર ૧૦. ચણા. રૂ૧) ના શેર ૬॥
ઘઉં. " ના " ૧૦. આડદ. " " " દાળ દીવે
તુવેરની દાળ રૂ૧)ની શેર ૧૧.

‡ સીનર તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

(દાજી નારાયણ દેશપાંડેએ આપેલા હેવાલ ઉપરથી.)

ઇ. સ. ૧૭૬૬-૬૭માં આ પ્રગણામાં દુકાળ પડયો તેનું કારણ એ હતું કે વરસાદ જલદી ન પડયો. એ સાલમાં † ખરીફનો પાક થયો નહોતો. પણ પછવાડેથી વરસાદ પડવાથી • રવીનો પાક થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪માં પડેલો દુકાળ હોલ્કરના લશ્કરે લૂંટ પાડી તેથી હતો. આ સાલમાં એક રૂપિઆનું ત્રણ શેર અનાજ વેચાતુ હતું. ભૂકા અને દારૂ પિંડારાઓએ લૂંટ પાડી અનાજનો નાશ કર્યો હતો. છ મહિના સુધી દુકાળ જબરો ચાલ્યો હતો. ઘણા લોકો જંગલી ઝાડપાલો અને તેવાંજ ફળ ઉપર ગુજરાન કરતા હતાં

ઇ. સ. ૧૭૯૩મા કેટલીક જાતના અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.—

ઘઉં.	એક રૂપિઆના.	શેર.	૪.
બાજરી	"	"	૫.
ચણા	"	"	૪.
ચોખા	"	"	૩
જુવાર	"	"	૬
દાળ	"	"	૩.
નાગલી	"	"	૬.

‡ સીનર અથવા સિન્નર એ પણ નાશીક ઇલાકામાં છે.

† ચોમાસાનો • શિયાળાનો.

[illegible] દુકાળ

ઈ. સ. ૧૩૯૬થી, ૧૪૦૮ સુધી એક મોટો દુકાળ [illegible] પડ્યો હતો. [illegible] દેવીને ભોગ આપ્યો અને તે ભોગ તેણે પોતાના [illegible] રમાં આપ્યો. આ [illegible] અને [illegible] આખું રાજ્ય [illegible] છે. આ [illegible] વરસાદ ન પડ્યો અને જમીન [illegible] હતી. આ [illegible] અનાજ [illegible] એ દુકાળમાં ૯૦ લાખ [illegible]

ઈ. સ. ૧૬૬૧-૬૨-૬૪ માં તીડોએ [illegible] કરીને [illegible] વસ્તુઓનો નાશ કર્યો તેથી દુકાળ [illegible] હતો. આ દુકાળમાં [illegible]

ઈ. સ. ૧૮૦૪ના [illegible] તેથી દુકાળ પડ્યો હતો. [illegible] અનાજ [illegible] નહોતી.

ઈ. સ. [illegible] દુકાળ [illegible] હતો. [illegible] અનાજ [illegible]

* [illegible] છે. [illegible] કરે છે.

શેર ખુશી અનાજ વેચાયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં, એક મોટો દુકાળ પડયો હતો, તે વેળા ૮ રૂ. આપતે અનાજ એક શેર વેચાયું હતું. જેઓ પાસે પૈસા પુષ્કળ હતા તેઓએ ભૂખથી દુઃખ ભોગવ્યું, અને જેઓ ગરીબ હતા તેઓ તો અન્ન ભૂખથી મરણ પામ્યાં. કેટલાક તો પોતાનાં છોકરાં વેચી ખાધાં હતાં! ભિખારીઓની આસપાસ ભારી ભીખ સારૂ ગરીબોને કામે લગાડી દરરોજ ૨૦ શેર અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું.

પુનામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨-૯૩ માં વરસાદ ન પડવાથી ખરીફ પાક થયો નહિ. અને અનાજ ૧ રૂ.નું ૪ શેર વેચાયું હતું. ઓકટોબરમાં વરસાદ થવાથી રવીનો પાક થયો પણ તે પૂરતો ન્હોતો. એ વખતે પેશ્વાએ નિઝામના રાજ્યમાંથી અનાજ મંગાવ્યું હતું. સારા નસીબે પાણીની તંગી હતી નહિ તોપણ ઘણા લોક ભૂખે મરતા રહ્યા હતા અને પશુ ઢોરો મુઆ હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં હોળકરે ચઢાઈ કરી આવ્યો તેથી અનાજ મોંઘું થઇ ગયું અને બાજરી એક રૂપિઆનું એક શેર વેચાયું હતું. આ વખતે પેશ્વાની સરકારે ભાદરવાથી અનાજ મગાવી લોકોમાં વેચ્યું હતું અને ખેડુતોને જમીનનો કર માફ કર્યો હતો. આટલું છતાં પણ લોક નગરમાંથી નાસી ગયા હતા. તેમજ કેટલાક રોગચાળાથી મુઆ હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં વરસાદ પડ્યો નહિ અને ખરીફનો પાક નિષ્ફળ ગયો. એ વર્ષ પણ ઇ. સ. ૧૭૯૨ના જેવું હતું, પણ અનાજ ૭ થી ૮ શેર વેચાયું હતું. સરકારે આ વરસે મહેસુલ માફ આપ્યું હતું. અને તે ઉપરાંત કાંઈ વધારે ઉપાય લેવાની જરૂર રહી ન્હોતી.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં તંગી ચાલી, અને અ
૧૦ થી ૧૨ શેર વેચાયું. ઇ. સ. ૧૮૪૫–૪૬ માં પણ
હતી; એ વરસમાં ઇંદાપુર તાલુકામાં મહેસૂલના રૂપિઆ
હજાર ખેડુતોને પાછા મળ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૨–૬૩ થી તંગી ચાલવા માંડી હતી,
અરસપરસ લોકોનો વહેવાર છૂટો હોવાથી તથા થો
લામે ઉપર તંગી પથરાવાથી દુકાળ જેવું લાગ્યું નહોતું

ઇ. સ. ૧૮૬૬–૬૭ માં ભીમથડી અને ઇંદાપુર
લુકામાં મહેસૂલના એંશી હજારથી વધારે રૂપિઆ સર
પાછા આપ્યા હતા. વળી એ ઉપરાંત ગરીબોને કામે લગા
બીજા વીસ હજાર રૂપિઆની સરકારે બક્ષિસ કરી હત

સતારામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨માં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી દુ
પડ્યો હતો. એ વખતે રાજદરબારી ખૂચવાડો તથા શ્રીજું
કઠ દુકાળને વધારનાર થઇ પડ્યાં હતાં. અનાજ રૂ ૧)
એક શેર વેચાયું હતું. પેસ્વાએ મદદ કરી હતી, પણ
હેર બાંધકામો બંધાવી લોકોના છૂટકારાના ઉપાય લી
હોય એવું લાગતું નથી. ઇ સ. ૧૮૦૩માં નિજામના
જ્યમાંથી અને ગુજરાતમાંથી દુકાળના દુઃખથી પીડાતાં લો
સતારામાં આવ્યાં તેથી ત્યાં તંગી પડી હતી. ખોરાકની
ટલી તાણ ચાલી હતી કે માણસ માણસને ખાવા લાગ
હતાં. અનાજ રૂપિઆ એકનું એક શેર વેચાયું હતું. પચી
હજાર માણસો પનપ્રતિનિધિ રાસ્તીની મદદ મેળવવા
આશાએ વાઇમાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાં દશ હજાર માણ
સો મરણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૦માં અનાજ રૂ ૧)નું પાંચ શેર વેચા

યું હતું. અને લોકો તંગીને લીધે નગર અને કોલાપુર જતાં રહ્યાં હતાં.

---

*બારસી તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૩૯૬માં આ તાલુકામાં જે દુકાળ પડયો હતો તે દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેવાય છે. એ દુકાળ આખા હિંદુસ્તાનમાં પસરી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૪માં પેશ્વા અને નિઝામ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, એ સાલમાં સહેજ સાજ વરસાદ પડયો હતો. આ વખતે ઘણું અનાજ લુંટાઈ ગયું અને જે પાક ઉગી નીકળેલો હતો તેનો પણ લશ્કરે નાશ કીધો. તેથી તે એક રૂપિઆનું દોઢ શેર વેચાતુ હતું. પેશ્વા સરકારે લોકોના છુટકારાના કાંઇ ઉપાય લીધા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં તંગી ચાલી તે વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૧ા શેર મળતું હતું. આ વેળા પેશ્વાએ લોકોને ખોરાક આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫માં પડેલા દુકાળ વખતે કડબ (ઘાસ) ના પૂળા રૂ ૧)ના દસ વેચાતા હતા. અને ઘણી તંગી ચાલવાથી ઘણાં ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં. આ સાલમાં સરકારે જમીનનું મહેસુલ પાછુ આપ્યુ હતુ.

---

†પંઢરપુર અને સાંગોલા તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

વૃદ્ધ માણસોના કહેવા પરથી જણાય છે કે અહિયાં પહેલવહેલો દુકાળ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં પડ્યો હતો. એ દુકાળ બાર વરસ સુધી ચાલ્યો હતો અને એને દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેતા હતા; એ દુકાળ નર્મદાની દક્ષિણે હિંદુસ્તા-

*એ તાલુકો સોલાપુર જીલ્લામાં છે.

†આ બે તાલુકા સોલાપુર જીલ્લામાં છે.

નનો જેટલો ભાગ આવ્યોછે તેટલા ભાગ ઉપર ફરી વ
હતો. આ વરસે વરસાદ પડ્યોજ નહોતો. લોકોના છૂટ
રાના શા ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તે જણાયું નથી.

ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં બીજો દુકાળ પડ્યો હતો; એ
કાળનો ચિતાર દામાજીપંતઆખ્યાન એવા નામની કવિ
રૂપી એક વારતામાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યોછે-

દામાજી એક બ્રાહ્મણ હતો અને પંઢરપુરથી ૧૨ મૈલ
છેટેના મુલકમાં મોગલ રાજ્ય તરફથી તેને મહેસુલનો અમ
લદાર ઠરાવેલો હતો. ‡મંગળવેઢામાં તેણે અનાજનો મોટ
જથો એકઠો કીધો હતો, તે ઠેકાણે દુકાળ ચાલવાથી સેંકડ
બ્રાહ્મણો ત્યા ગયા અને દામાજીએ સરકારી અનાજની વ
ખારોમાથી અનાજ આપી તેમનુ પાલણ કર્યું; પણ તેથી મો
ગલ પાદશાહ ગુસ્સે થઇ ગયો, અને તેને સજા કરવા પો
તાની આગળ પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો. પંઢરપુરના દેવ
વિઠોબાને દામાજીના આ સારા કામને માટે સજા પામતો
જોતાં દયા આવી, તેથી તે દેવ દામાજીની ખાતર એક
મહારના વેષે પાદશાહના દરબારમાં દિલ્હી ગયો અને જે-
ટલુ અનાજ દામાજીએ બ્રાહ્મણોને મફત આપ્યુ હતુ તેટલાના
પૈસા ચૂકવી આપ્યા † હજુસુધી મંગળવેઢામાં ગામડાના
બ્રાહ્મણો દામાજીનુ ઘર અને અનાજ ભરી રાખવાના કોઠારો-
ની જગા બતાવેછે. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો

‡ એ દક્ષિણ મરાઠા દેશના સાંગલી સંસ્થાનમા
એક કસ્બો છે

†ખુદ્દ ઇશ્વરાજીએ ઝૂંપડીમાં માય તેટલી રસોઇથી મોટું સૈ-
ન્ય જમાડ્યુ. અને શ્રીકૃષ્ણે નરસિંહ મહેતાની હુંડીના રૂપિ-
આ વેપારીવેષે ચુકવી આપ્યા તથા મામેરૂં કર્યું, એવા આખ્યા-
નના જેવુજ આ પણ દેવના ચમત્કારનુ અદ્ભુત આખ્યાન છે.

હતો, અને તે [illegible] દક્ષિણ હિંદુ-
સ્તાનના [illegible] દુકાળ [illegible] હતો.

ઇ. સ. ૧૫૨૦ ની સાલમાં પણ [illegible] દુકાળ પડેલ
હતો [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] દુકાળ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ઇ. સ. ૧૬૬૧માં ફતેપુર, [illegible], [illegible] અને
[illegible] દુકાળ પડ્યા હતો.
[illegible]

ક હિ. આથી મ્હેસુરના આમદ લશ્કર પ્રાંત ન કો તેથી ત્યાંથી જતાં આગળ હતે, મારવાડ નિઝામ લોકે તથા ઘેર ઘૈર્ય-રાજ તાલુકાઓમાં એક મર્દ તેને તેવું બોધક આપ્યું હતો. આ સાલમાં દક્ષિણ આખુંય ગમે ખાત્રી હતો. આ વખત આખું મહાપ્રાંતઃ દુ આ પછેલ પરિપૂર્ણ બળવાન હતું દુકાળ. એવું એક એકબુ આવ્યું કે આનાજ દુર્ભિક્ષ શેરનું રૂપીઆ ૪ શેર વેચાતા માલ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં શ્રીમન મોટી સેલમની નદી સુધી પંજાબ અને આજમીરના તાલુકાઓમાં ભેંટો મોટો દુકાળ પડેલો હતો. આ વખતે નિઝામના સરકારે અને પેન્શનર અંગ્રેજી સરકારે પહોંચેલી અનાજ આપ્યું હતું. આ દુકાળ એક વરસ સરકારે અને આ તરફ ઓછું હતું. ૧૨ શેરનું દુકાળ હતું. આ દુકાળ પરગણા પરગણાથી ન આવતાથી પડેલો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૩ના વિશાળ પરગણે ન આવવાથી દુકાળ પડેલો હતો. આ મે ૧૫૦ વરસ મિનાર પ્રિથવીરાજના વખતમાં હતો. જુઓ દુખથી ત્રાસ પામીને ઘણા લોકો પરગણાં છોડીને જતા રહ્યા હતા. મદદ તરીકે સરકારે નગરીના મહેસૂલ પકોની ગતું આપ્યું હતું. સંતા-પુરમાં એક ઠાકોરે તથા ગાંઠુકારે અને મારવાડીએ ઘણા આદિવાસીઓ તેઓ સરકારને આપવાનું હતું. વિજ્ઞાના પ્રિન્સે હમેશાની મદદ સભાના રાખી હતી સરકારે ગરીબ લોકોને રોજી આપવા સારુ મજુરે ભાગ્યા તરે એ તેમને કામે લગાડતા હતા આ દુકાળ દરમ્યાન ભાડાના ભા-વ ચઢતો હતો અને અનાજ ૨૧ નું પથી ૧ શેર મળતું હતું.

---

† અહમદનગર જીલ્લાના જામખેડ તાલુકામાં આવેલો ઘરોની એક કારનુ એ નામ

તથા દેશાવરથી અનાજ આવી શક્યું નહિ તેથી બેહદ દુઃખ પડ્યું હતું. જે અનાજ લાવવામાં આવતું તે લુંટારૂઓ લૂંટી લેતા હતા, તેમજ બહારથી કોઇ અનાજ મોકલતું પણ નહોતું. છુટકારાના આ વખતે જે ઉપાય લીધા તે એ હતા કે સરકારે અહિંનું અનાજ બહારગામ જવા દીધું નહિ પણ પોતેજ ખરીદ કરી મધ્યમ ભાવે વેચ્યું હતું જમીનનું મહેસૂલ લીધું નહોતું. અને ખેડુતોને નાણાં ધીર્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૬-૭૭નો દક્ષિણનો દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૭૭નું વરસ પૂરૂં થતાંજ દક્ષિણનો દુકાળ જેણે સઘળી પ્રકારની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૭૬માં કરી હતી તેનું ઘણું જોર વધ્યું. આ દુકાળને અટકાવવા તથા તેની સામે થવાના ઉપાય લેવા મદ્રાસની સરકારે પોતાના ઇલાકામાં લાયેલી મહેનત અને બતાવેલી કાળજી કરતાં મુંબાઇના ગવરનર સર ફિલિપ વુડહાઉસની મહેનત અને કાળજી વધારે સરસ હતી, અને તેને માટે *વડી સરકારે તેના ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. આ વરસમાં દુકાળના સબંધમાં ધોંડ અને મનમાડ સુધીનો અને અમદાવાદથી અજમેર સુધીનો રેલવે બાંધવાની કાંઈક ગોઠવણ ચાલતી હતી. વડી સરકારે સર રીચર્ડ ટેમ્પલને એ બન્ને ઇલાકાઓના દુકાળની બારીક ખબર મેળવવા અને તેમાં કયા ઉપાયો કામે લગાડવા સારૂ નીમ્યો હતો. શરૂઆતમાંજ દક્ષિણના પીડાતા નવ જીલ્લાઓ ખાતે જૂદી જૂદી જગાઓથી અનાજના જથા આ-

*હિંદની સરકારે—ગવરનર જનરલ ઇન કૌંસિલે જૂદા જૂદા ઇલાકાના ગવરનરો અને લેફટેનેન્ટ ગવરનરો પોતપોતાના ઇલાકાની સરકાર કહેવાય છે, અને ગવરનર જનરલ ઇન કૌંસિલ તે બધાની ઉપરી-વડી સરકાર કહેવાય છે.

માં સત્યાશી લાખ માણસ જે રૂપિઆ એકનું દશ શેર અ-નાજ હતું તે રૂ.૧ શેર મળતા લાગ્યું. જાહેર બાંધકામ ઉપર આ વેળા અઢી લાખ માણસ કામે લાગ્યાં હતાં. તેમાં વધારો થઇ બે લાખ નેવું હજારની સંખ્યા થઇ હતી. વળી કો-લાપુર અને દક્ષિણમાંના બીજા મરેઠી રાજ્યોમાં, સાવંતવા-ડીમાં, અક્કલકોટમાં, અને ફલટણમાં મળી સાડાચાર હજાર માણસો કામે લાગ્યા હતા અને તેઓ પાછળ પચાસ હજાર રૂપિઆ ખરચ થયા હતા.

આ વખતે હિન્દના શેનશાહી મેજાલ્ટીની બારે ગ-રજાડ આવતી હતી, અને આગગાડી ઉપર જબરો ટોકપામ થઇ રહ્યો હતો, તેમાં વેપારીઓના અનાજના જથા દરે-રોજ પડ્યા રહી બગડી જતા હતા. એવું માલમ પડ્યુંહ-તું કે વરસાદથી અને બીજી રીતે એક કરોડ રૂપિઆનો માલ રેલવેકંપનીઓના કબજામાં ખરાબ થયો હતો.

આ વખતે ખરાબ ખોરાકને લીધે લોકોમાં ઘણાં દ-રદ પેદા થયા હતા અને હજારો માણસ મરવા લાગ્યાં હતાં; તેમજ એટલાં સખ્યાબંધ ઢોર મરણ પામ્યા હતા કે કાંઇ શુમાર નહિ. દક્ષણમાંથી આ વેળા ૭ લાખ માણસો બીજા મુલકમાં જતાં રહ્યાં હતાં. ફક્ત સોલાપુર તાલુકામાંથીજ બે લાખ માણસ જતા રહ્યા હતા. એઓમાંના ઘણાખરા લોક નિઝામના મુલકમાં, મધ્યપ્રાંત તરફ, અને પશ્ચિમઘાટ ત-રફ જતા ઉપરાંત મુંબાઇમાં આવ્યા હતા. જાહેર બાંધકામ પાછળ દર મહિને નવ લાખ માણસો કામે લાગશે, અને તેઓ પાછળ દુકાળ ચાલતા સુધી એક કરોડ સોળ લાખનો ખરચ થશે એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી હતી. મે મ-હિનાની શરૂઆત થઇ તેટલામાં દક્ષિણ ભાગે બાંધકામ ઉ-પર લાગનારા માણસોની સંખ્યા સવાનવ લાખની થઇ હતી.

દક્ષિણ-મદ્રાસદેશમાં આ વખતે કોલેરાનું જોર ઓછું થયું હતું. પણ સતારામાં તે વધારે જણાયલું હતું, અને ખાનદેશ ખાતે શીતળાનો રોગ ચાલતો હતો. નાના બાળકોને છુટા-નાં રાખવા સારૂ જુદાં જુદાં ખાતાં ઉઘાડી તેમાં તેઓનું પોષણ કરવા પાછળ અત્યાર સુધી પોણા બે લાખ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. કોઈ. કોઈ ઠેકાણે આ વખતથી સહેજ સહેજ વરસાદ પડવા માંડયો હતો. દુકાળના મુલકો-માં બહારથી જથાબંધ અનાજ ધસડાઇ આવતું હતું. નજ-દીક પોણાત્રણ લાખ ટની અનાજ ઇ. સ. ૧૮૭૬ના અ-કટોબર મહિનાથી ઇ. સ. ૧૮૭૭ના મે મહિના સુધીમાં બહારથી આવ્યુ હતુ તે છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે અ-નાજ મોઘું મળતુ હતુ અહમદનગર, પુના, સોલાપુર અને કલાદગી ખાતે દેશોની હાલત સારી નહોતી. બેલગામ અને ધારવાડ ખાતે વરસાદ પડવાથી અનાજ વાવવાનુ કેટલુંક કામ ચાલુ થયું હતુ. મે મહિનાની આખર સુધીમાં જાહેર બાંધકામો ઉપર લાગનારાઓની સંખ્યા વધી સાડાત્રણ લાખ ઉપર આવી હતી. તેનુ કારણ એ કે દેશની હાલત થો-ડીક સુધરેલી જાણી બહાર જતા રહેલા લોકો પાછા આ-વ્યાં હતા એ કામ કરનારાઓમાં મોટો ભાગ ખેડુતો તથા ધધાદારીઓનો હતો, અને તેમણે સરકારને [illegible] આ-પી હતી કે સારો વરસાદ પડે [illegible] [illegible].

આશરા અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અ-રના એટલા વખત સુધીમાં [illegible] [illegible] [illegible] લાખ-નો ખરચ થઈ ચુકયો હતો [illegible] [illegible] ભાગ-મા નજદીક દસ હજાર ટન અનાજ [illegible] દક્ષિણ ખાતે મોકલવામા આવ્યુ હતુ એવુ [illegible] આવ્યુ છે.

—

[illegible] [illegible] છે. એક ટનના [illegible] [illegible] [illegible]

વરસાદ પડવા શરૂ થયો એટલે ઘણાં લોક દક્ષિણમાં પાછાં ફરવા માંડયાં હતાં, અને તેઓ પોત પોતાના તાલુકાઓમાં જઈ પહોંચે તે માટે સરકારે તેઓનાં દરેક કુટુંબના વડાને અકેકો પાસ (રૂકકો) આપી હતી કે રસ્તે જતાં ગરજ પડે તો સરકારી બાંધકામ ઉપર આખું કુટુંબ કામે લાગી રોજી મેળવી શકે. અમટ મહિનાની અધવચ સુધીમાં બેલગામ ખાતે ખોરાકની જણસોના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.—

ચોખા.રૂ. ૧)ના	શેર	૪
જુવાર. ”	”	૫ થી ૫ાા.
ઘઉં. ”	”	૫.
મસૂર. ”	”	૫.
તુવેરનીદાળ”	”	૫ાા
ચણા. ”	”	૪ાાથી ૫.
ગોળ. ”	”	૧૦.
કોપરેલ. ”	”	૬ાા
તેલ. ”	”	૫ાા

સોલાપુર ખાતે આ સાલમાં ઘણીજ તંગી ચાલી હતી, અને તેથી શહેરમાં લોકો લૂંટ પાડવા લાગ્યા હતા. લોકો ઉપર માર પડતો, તેઓને તુરંગમાં (બંધીખાને) નાખવામાં આવતો, તથા એ સિવાય બીજી સખત સજા થતી, પણ તેઓ લૂંટ પાડવાને જરાએ આંચકો ખાતા નહિ, એટલા તેઓ ભૂખથી હેરાન હેરાન થઈ ગયાં હતાં. દક્ષિણનાં કેટલાંક ઠેકાણા ઉપર મરણ ઘણાં નિપજવાથી તેની તપાસ કરતાં એવું માલમ પડયું હતું કે, ભૂખ્યા લોકોને તથા મજુરી કરનારાંઓને ઘણી કંજુસાઈથી ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. આ ભયંકર દુકાળના વખતમાં માર્ચ મહિના સુધીમાંજ બહાર ગામથી [illegible] હજાર

ખાનદેશ.	૩૭૨૫	૧૪૬૦૪૮	જુવાર રૂ ૧)ની શેર ૩૨॥ બાજરી " ૨૮॥
નાશક.	૧૫૬૮૦	૧૮૮૮૨૯	જુવાર. " ૩૧ બાજરી. " ૨૫
અહમદનગર.	૨૨૨૬૦	૩૬૨૮૨૨	જુવાર. " ૨૫॥ બાજરી. " ૨૪
પુના.	૩૩૬૯૦	૫૯૨૫૬૨	જુવાર. " ૨૪ બાજરી. " ૨૩
સોલાપુર.	૪૭૧૪૩	૫૨૬૨૫૯	જુવાર. " ૨૧
સતારા.	૩૦૨૧૨	૫૭૦૩૩૦	જુવાર. " ૧૮॥ બાજરી. " ૧૫
કલાદગી.	૩૧૮૪૬	૮૨૧૮૦૧	જુવાર. " ૧૬॥ બાજરી. " ૧૬
બેલગામ.	૨૭૫૮૬	૬૬૯૭૦૧	જુવાર. " ૧૮ બાજરી. " ૧૮
ધારવાડ.	૪૧૨૬૪	૬૬૧૨૪૧	જુવાર. " ૩૫॥

મુલકમાં ફરતો હતો, તેને લોકો તરફથી એવી અરજ કરવામાં આવી કે વેપારીઓને દાણા વેચવાનો એક નિરખ કરી આપવો; પણ તેમ કરવા તેણે ના પાડી, કારણ કે એવી રીતે વેપારીઓની વચ્ચે પડવાથી તેઓ અનાજનો વેપાર કરવાનું તદન છોડી દેછે, બહારથી અનાજ મંગાવતા નથી, અને તેથી મોંઘા ભાવે પણ અનાજ મળી શકતું નથી; પણ ભાવ વધારે ખાવાની લાલચથી તેઓ જથાબંધ અનાજ બહારથી મંગાવે છે અને તેથી સોંઘુ મોંઘુ પણ અનાજ ન મળવાનો ભય રહેતો નથી. આ વખતે મુંબાઇના એક પ્રખ્યાત ભાટીઆ વેપારી મોરારજી ગોકળદાસે ઘણી તારીફ લાયક મહેનત કીધી હતી. તેની દેખરેખ હેઠલ દુકાળનું એક મોટું ફંડ ઊભું થયું હતું, અને તે ફંડમાંથી ઘણાં ગરીબોને અન્ન વસ્ત્ર પૂરાં પાડવામાં આવ્યા હતાં. એ ઉપરાંત થોડાં વરસ થયાં પુનામાં પોતાના દેશના ભલાને માટે ઊભી થયેલી સાર્વજનિક સભાની મહેનત, કાળજી અને દયાનો કાંઇ પાર ન હતો. તેણે પોતાની તરફથી જૂદા જૂદા આડતિઆઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે મોકલી દુકાળના સબંધમાં બારીક ખબર રાખી હતી, અને તે સઘળી ખબર એ સભા સરકારને પહોંચતી કરી સરકારની મહેરબાની મેળવતી હતી. સરકારે પણ ચાપતા ઉપાય લેવાનુ કાંઇ બાકી રાખ્યું નહોતું. જાહેર બાંધકામ પાછળ લગાડેલા મજુરોમા દરેક પુરૂષને દરરોજ બે આના, દરેક સ્ત્રીને દોઢ આનો, અને દરેક છોકરાને એક આનો, એ પ્રમાણે દર ઠરાવ્યો હતો. આ દર ઇ. સ. ૧૮૭૬ની આખરે ઠરાવી આપ્યો હતો, પણ પછવાડેથી અનાજ સસ્તુ થવાને લીધે મજુરોને દરરોજ એક આનો તથા એક શેર અનાજ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યુ હતું બે જાતના બાંધકામો માટે સરકારે ખાતા ઊભાં

પત્રાના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. જૂદાં જૂદાં બાંધકામો ઉપર શું શું કામ કરાવવું અને રોજી કેવી રીતે વહેંચવી, તથા સદાવ્રત ખાતાંમાં લોકોની કેવી સંભાળ લેવી, તે સર્વેનાં વિગતવાર ચોકસ કાયદાઓ સરકાર તરફથી બાંધવામાં આવ્યા હતા, અને તે પ્રમાણે ચાલવાને સરકારી અમલદારોને મજબૂત ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

કોકણમાં પડેલા દુકાળ.

થાણા જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૦૨ મા થાણા જીલ્લામાં દુકાળ પડ્યો હતો, એવું ત્યાંના ઘરડા માણસો જણાવે છે. ગોદાવરી નદી ઉપરના ગુનગ તાલુકામાંથી ભૂખડુ લોકો અહિં આવવાથી અનાજનો ભાવ વધી ગયો હતો. સરકારે એ લોકોને મુંબાઈથી થાણા સુધીનો રસ્તો બનાવવા કામે લગાડ્યાં હતાં, અને દરેક માણસને ૧ શેર ચોખા અને એક પૈસો રોજ આપવામાં આવતો વળી ઉરનમાં દુકાન ઉઘાડી મુંબાઇથી અનાજ મંગાવી એક રૂપિઆનું એક પાલી પ્રમાણે વેચ્યું હતું.

ઇ સ. ૧૮૨૪–૨૫ મા વરસાદ થોડો પડ્યો હતો, તેથી દહેણું, વસાઇ અને માટી તાલુકાઓમા હમેશા કરતાં ત્રીજા ભાગ જેટલો પાક ઉતર્યો હતો. અને બહુ તંગી હતી. ચોખા અને બીજું અનાજ ઘણાજ મોંઘા ભાવે વેચાવા લાગ્યુ હતુ આ વર્ષે સરકારે લોકો પાસેથી મહેસુલ લીધુ નહોતું.

ઇ. સ ૧૮૩૮–૩૯ માં સાષ્ટીમાં વરસાદ ન પડ્યો તેથી પાક ન ઉતર્યો. પણ સારા નશીબે મલબાર કાંઠાના મુલકમાંથી વખતસર અનાજ આવવાથી લોકો સંકટમાંથી બચ્યાં હતાં.

વખતે અનાજ રૂ.૧)નું ૪ થી ૬ શેર સુધી થયું હતું. તેમ પણ પહેલા દુકાળમાં એથી વધારે મોંઘો ભાવ હતો. બે ગામ જે ઉત્તર તાલુકામાં આવ્યું છે ત્યાં ફકત થોડા ભામના રહેવાસીઓ રહ્યા હતા. ગૃહસ્થ લોકોએ ગરીબોને પાળ્યાં હતાં. સરકારે ખેડુતો પાસેથી મહેસૂલને બદલે લીધેલું અનાજ ભરી રાખ્યું હતું તે આ વખતે ગરીબોને મદદ કરવામાં વાપરવામાં આવ્યું હતું. વળી ત્રણ વરસ સુધી મહેસૂલ ઉઘરાવ્યું નહોતું અને શાહુકારોને ભલામણ કીધી હતી કે ખેડુતો સાથે નરમાશથી વર્તવું.

ઈ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં દુકાળ પડયો. એ વખતે જે ભાગો ઊંચાણમાં હતા ત્યાં બિલકુલ પાક થયો નહોતો અને જે નીચા હતા ત્યાં થોડુક પાક્યુ હતુ. કોંકણમાં પાણીની તંગી આગાઉ કદી પડતી નહોતી પણ આ વખતે પડી હતી. સરકારે રૂ.૪૨૩૯૭૮) ઊઘરાવેલા મહેસૂલમાંથી પાછા આપ્યા હતા. અને જાહેર બાંધકામ શરૂ કરી દક્ષિણમાંથી નાશી આવેલાં લોકોને તેમાં કામે લગાડયા હતાં. વળી માહાર અને પેનની પાડોશમાં આવેલાં કેટલાંક તળાવ ગળાવી ખોદાવીને ઊંડા કીધાં હતાં.

———oOo———

સાવંતવાડીમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭–૮૮ માં કોલાપુરના રાજાની ઘડીએ ઘડીએ ચડાઈ થવાથી આ તાલુકામાં અનાજ પાણીની તંગી પડી હતી. અને ઘણાક ગામડાં લુટાઈ જવાથી ઉજડ થયાં હતાં.

ઇ. સ ૧૭૯૧–૯૨માં વરસાદ નહિ વરસવાથી પાક ઉતર્યો નહિ તેથી પોકુ ઘણું સંકટ પડયું હતું. સરકારે અનાજનાં વહાણો પકડી તેમાંનુ અનાજ લેઇ દુકાળવાળા ભાગોમાં વાપર્યું હતુ. એ વખતે ચોખા રૂ.૧)ના ૩થી પાંચ

શેર, બાજરી ૮ શેર, અને જુવાર તથા મગ ૭ શેર વે-
ચાતાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ માં પણ વરસાદ ન વરસવાથી
પાક થયો નહિ, અને તેથી ખેડુતોને અનાજની મદદની
બેહદ ખોટ પડી હતી, એ વખતે સરકારે ગરીબોને ત્યાં
અનાજ પહોંચતું કર્યું. એ વરસમાં ચોખા રૂ. ૧)ના ૬ શેર
વેચાતા હતા.

મુંબાઈમાં પડેલા દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭માં મુંબાઈમાં દુકાળ પડવાની ધાસ્તી
હતી. તેથી સરકારે બેસુમાર ઘણું અનાજ મંગાવ્યું હતું. અને
વળી બહારથી અનાજ આવ્યા કરે તેને માટે તે ઉપ-
રની જકાત લીધી નહોતી. સરકારે પોતાના અનાજના ભં-
ડારમાંથી કેટલુંક અનાજ પોલિસ કમિશનરની મારફતે
કેટલાક હલકા ભાવ બજારમાં વેચવા મુક્યું હતું. વળી
મામલતદારો કેટલુંક અનાજ મંગાવી બજારમાં વેચાતું હતું.
આ વખતે પુનામાં તંગી પડી હતી તેથી પેશવા સરકારની
આડતથી અમીર લોકો ને સાહુકારોની મારફતે તથા બીજી
રીતે બહારથી આવતું અનાજ પુને મોકલાવી ત્યાંના
લોકોને મદદ કરી હતી. તેમજ કેટલુંક અનાજ સુરત પણ
મોકલવું પડ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ના મોટા દુકાળની વખતે મુંબાઈથી
બહારગામ અનાજના જથ્થા મોકલી આપવા મુંબાઈના
વેપારીઓ લલચાયા હતા. તેથી ત્યાં અનાજના ભાવ વધી
ગયા હતા. આ વખતે અમીર લોકોએ ઘણી મહેનત લીધી
હતી. હવે કેટલું લશ્કર મોકલવું પડ્યું હતું તે તે દુકાળનું મૂળ ચો-

કસી રાખી તમામ માણસોને જોઈતું અનાજ પૂરું પાડ્યું હતું. એવી મતલબથી કે રખેને તેઓ બળવો કરે અથવા બે-દિલ થઈ ફરી જાય કે લૂંટફાટ કરે. આ વખતે મુંબાઈનો ગવરનર મિ. દંકન હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ ગુજરાતમાં દુકાળ પડ્યો, એ વખતે મિ. માઉંટ સ્ટુઅરટ એલ્ફિન્સ્તન મુંબાઈનો ગવરનર હતો. તેણે ગુજરાતના અને દક્ષિણના કલેક્ટરો ઉપર હુકમ મોકલ્યા હતા કે અનાજ ઉપર તથા વેપારીની વણઝારો ઉપર જકાત લેવી નહિ. એ વરસમાં મુંબાઈમાં પાણીનો ઘણો દુકાળ પડ્યો હતો. હમેશાં ૮૪ ઇંચ વરસાદ પડતો તે આ વખતે ફક્ત ૨૫ ઇંચ પડ્યો હતો. આથી સરકારે કુવા ખોદાવવાની ગોઠવણ કરી, તે સાથે મુંબાઈ અને માહીમનાં ઘણાં તળાવો ઊંડાં તથા પહોળાં કરાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૫માં એક હજાર લોક સવાઇ રાજાના આશરા નીચે મુંબાઇ આવ્યાં હતાં. એ લોકોને સરકારે જનરલ એસાસીસના હાથ તળે જાહેર બાંધકામો ઉપર રોજીએ લગાડ્યાં હતાં, અને બીજે વરસે કચ્છમા સુકાળ થવાથી તેઓને પોતાનેજ ખરચે પાછાં તેમને દેશ મોકલી દીધાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૮મા મુંબાઈમાં પાણીની તંગી પડી હતી. કાઠીઆવાડથી આ વખતે ઘણાં લોક અહિં આવ્યાં હતાં. પાણીને માટે કુવા તથા તળાવો ખોદાવવા મુંબાઈની સરકારે એક કમિટી નીમી હતી, તેમાં પારસીઓમાથી મિ. ફરામજી કાવસજી, મિ. ધાકજી દાદાજી, અને તે વખતના મિ. જમસેદજી જીજીભાઇ હતા. મુંબાઇની સરકારે આ વેળાએ એવો ઠરેરો પિટાવ્યો હતો કે કોઇએ સારા કુવા તથા તળાવમાં નાહીને પાણી ખમાડવુ નહિ. અને તેનો તપાસ રાખવાનુ કામ પોલીસને આપવામાં આવ્યું હતું. વળી કુવા

તથા તળાવોનું પાણી રસ્તાઓમાં છંટાતું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. ઢોરોને પાણી પાવા સારૂ કેટ આગળની ખાઈનો ઉપયોગ કરાવ્યો હતો. અહીંનાં અને કાઠીઆવાડથી આવેલાં ઢોરોનું સંકટ ટાળી તેમને બચાવવા એક કમિટી થઈ હતી તેણે ઉપરાણું કરી નાખ્યાં એવાં કર્યાં હતાં. પનવેલ અને ઉરણની લાઈન ઉપર રસ્તા બાંધવા એ લોકોને રાખ્યાં હતાં. દર મહિને પંદરસોથી તે બે હજાર રૂપિઆનો ખરચ બહારથી આવેલાં ઢોરોની પાછળ થયો હતો. વળી પાંજરાપોળના કારભારીઓએ પણ તેમને મદદ કરી હતી. તેમને પાંજરા પોળમાં રાખ્યાં હતાં, અને તેઓનું દુઃખ ટાળવાને ઊભી થયેલી કમિટી સાથે મળી યોગ્ય મદદ કરી હતી. એજ વખતે ભરૂચ જીલ્લાના હાંસોટ પ્રગણામાં જળાઈ સંકટ ચાલવાથી રૂ ૧૨૦૦૦) ખેડુતોને ધીર્યા હતા.

प्रकरण ५ मुं.

મદ્રાસ ઈલાકામાં પડેલા દુકાળ.

ઈ સ ૧૭૩૩ મા જ્યારે આ ઈલાકામાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે એ મુગલાઈ રાજ્યના તાબામાં હતો. તે પહેલાં ત્યાં દેશી રાજાઓનો અમલ હતો. એ રાજાઓની તે વખતે મુખ્ય આવક જમીન ઉપર હતી તેથી જમીનમાં વાવણી કરવા સારૂ પાણી જોઈએ તેને માટે તળાવો અને બાંધી ખાણીઓ બનેલી જગાઓ તેઓ સાફ રખાવતા હતા; પણ આ દુકાળના વખતે મોગલ શેનશાહોએ તેવી કશી પાક કે દરકાર રાખી નહોતી. આવા બેદરકારીપણાથી તળાવો પૂરાઈ ગયાં હતાં, અને પાણી વગર જમીનનો મોટો ભાગ ખેડ્યા વગર રહી ગયો હતો, તે સાથે મોગલ શેનશાહો લોકો ઉપર જુલમ ગુજારી પૈસાની બાબતમાં તેઓને બહુ-

જ નીમેલના હતા. ઈ. સ. ૧૭૨૯ માં અનાજ વેચવાને સરકારે ચોક્કસ દર ઠરાવ્યો હતો તે પ્રમાણે લોકોને અનાજ ખરીદવાની ફરજ પડી હતી. ચોખા એક રૂપિયાનાં ૧૩ માપ અને રાગી (રૂ.૧) ની ૨૬ માપ વેચવાનું ઠરાવ્યું હતું; એથી વધારે દામ આપીને જે ખરીદ કરે તેની પાસેથી અનાજ પાછું લેવામાં આવતું. વળી એક વરસના ખપ ઉપરાંત વધારે અનાજ જે ભરી રાખે તેને તે વેચી નાંખવું પડતું. નહિતો તે સરકાર લેઈ લેતી હતી. એ વખતે ૧ *ગાર્સ અનાજના ૪૦ † પેગોડા પડતા હતા. એક ગાર્સ અંગ્રેજી લગભગ ૪। ટનના વજન બરાબર થતો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૮૧–૮૨ માં દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે કરનાટકનો મૂલક હૈદરઅલીએ ઘણોખરો ઉજ્જડ કરી નાખ્યો હતો, અને મદ્રાસની આસપાસનો દેશ ઈ. સ. ૧૭૮૦ ની સાલથીજ તબીમા હતો. બહારગામથી જે અનાજ આવતું તે ઉપર લેવાતી જકાત સરકારે કાઢી નાખી હતી, અને બહારના પોતાના અમલદારો ઉપર અનાજના જથા મોકલાવી આપવાના હુકમ મોકલ્યા હતા. રોજ બજારમા કેટલું અનાજ વેચાયછે તેની દેખરેખ રાખવા સારૂ સરકારે એક કમિટી ઠરાવી હતી. વળી વેપારીઓ પાસેથી ગુનેગારી સાથેનાં એવા લખત લખાવી લીધાં હતાં કે તેઓ પાસે કેટલું અનાજ છે તે સરકારથી છુપાવે નહિ. મે મહિનાથી ખપમા આવતુ અનાજ સપટેમ્બર સુધી ચલાવવું જોઈએ, તેને બદલે ફક્ત જૂન સુધીજ ચાલશે એવું માલમ પડી આવવાથી, રોજનો ચાલુ ખપ ઓછો કરવામાં આવ્યો હતો. આટલી બધી તપાસ છતા તારીખ ૬ ઠ્ઠી જૂન-

* એક ગાર્સના લગભગ ૨૬૦ મણ થાય † એક પેગોડાની કીમત લગભગ હાલના સાડા ત્રણ રૂપિઆ જેટલી થતી.

કાન્હેજી ભ્રમાણી પરિવારના પછી પણ મરાઠાએ એમને કાંઈ બદલો રોકડ આપી હતી, તેના બદલામાં અમુક ક્ષત્ર આપે [illegible] ને હજાર અશ્વોને રોકવા કરાવ્યો હતો. આટલું છતાં આવેલા મહિનાના પગારે વાપરવો એક માસ [illegible] રૂપિયા આપી. અને તેના બદલામાં [illegible] એક મહિનાના ૧૭૦ [illegible] રૂપિયા આપી પોતાને [illegible] [illegible] કરવા [illegible] [illegible] પણ ન આપી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ૧૭૮૦ [illegible] [illegible] ૧૭૮૪ સુધી [illegible] [illegible]

ઈ. સ. ૧૮૦૭માં જે દુકાળ પડ્યો તેનું સંકટ ઘણું ભયંકર લાગવાથી સરકારે એક માસે અનાજના ૨૧૦ મેં ગોદા આપી બહારથી આવતું અનાજ ખરીદ કર્યું હતું. વળી મદ્રાસના ગવરનર લાર્ડ બેન્ટિકે જણાવ્યું કે જેઓ બહારગામથી અનાજ મંગાવશે તેઓને બાઊંટી (Bounty) એટલે એક ચોકસ રકમ સખાવત તરીકે આપવામાં આવશે. માર્ચ મહિનામાં સરકારી બાંધકામો ઉપર બે હજાર માણસોને કામે લગાડી તેઓને રોજી આપી હતી. વળી નેલોર, ઉત્તરઆર્કાટ, અને મદ્રાસમાં જાહેર કામો કરવા સારૂ તથા કુવા ખોદાવવા માટે કેટલીક રકમ ઉચાપતી કાઢી હતી. જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર મદ્રાસ શહેરથી કેટલુંક અનાજ પહોંચતું કરવામાં આવતું, ને છતા પ્રગણાઓમાં માણસો મુઆં હતાં. મદ્રાસથી વધારે અનાજ એવે ઠેકાણે મોકલી શકાયું નહિ, કારણ કે જે ભારબરદારી પ્રાણિયો અનાજનો જથો લઈ જનાર હતાં તે ટપોટપ મરવા લાગ્યાં હતાં. વળી એ ઉપરાંત માહેલા ભાગોની–દુરનાં પ્રગણાઓની–ખબર મદ્રાસની સરકારને બરાબર મળી શકતી પણ નહોતી. તમીનાં મારેલા ઘણા લોકો મદ્રાસ શહેરમાં જતા રહ્યાં હતા, ત્યા તેઓમાથી જેમનાં શરીર મજબૂત બાંધાવાળાં હતાં, તેઓને કામે લગાડયાં હતાં, અને નાતવાન, દરદી, અપગ, અને એવા બીજા અનાથ માણસોની પચાંસોનો સખ્યાને રોજ "મોનોગાર મુસ્લમીસ" ખાતાંએ સાત મહિના સુધી પાળ્યા હતાં. આગષ્ટ મહિનામાં ૧૫૦૦૦ માણસોને છૂટકારાને માટે શરૂ કરેલાં બાંધકામો પર મજુરીએ લગાડી રોજી આપવામાં આવી હતી. ગામડામાથી નાશીને મદ્રાસ આવવા નીકળેલા માણસોમાંથી કેટલાક તો ભૂખમરાથી તથા દરદથી રસ્તામાંજ મરણ

પાડ્યાં હતાં. થોડા વખતમાં સરકારને એક લાખ રૂપિઆ-
નો ખર્ચ થયો હતો. ઇલાકા અને મદ્રાસમાં મોટાં ઉઘરા-
ણાં થયાં હતાં અને તેમાંથી વસૂલ થએલા પૈસા ગરીબો-
ને મદદ કરવામાં ખરચ્યા હતા. ઓકટોબર માસમાં દુ-
કાળનું સંકટ પસાર થઈ ગયું ત્યારે ગરીબોને પાછાં તેઓ-
ને ઘેર વિદાય કીધાં હતાં. મદ્રાસમાં જુદાં જુદાં વરસો-
માં નીચે પ્રમાણે મરણ નિપજ્યાં હતાં—

ઈ. સ. ૧૮૦૫માં ૭૨૨૫ મોત થયાં.
ઈ. સ ૧૮૦૬માં ૪૬૦૨ "
ઈ. સ. ૧૮૦૭માં ૧૭૦૨૭ "

બોર્ડ આફ રેવન્યુએ સરકારને ભલામણ કરી હતી કે અનાજના વેપારીઓની વચ્ચે પડવું નહિ. તો પણ સંકટ વધી પડવાથી તેમ કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહોતું. સરકારે બોર્ડને જણાવ્યું કે ઈ. સ. ૧૭૮૩માં અગાઉમાં સરકારે વચ્ચે પડી ચોક્સ ભાવે અનાજ વેચ્યું હતું તથા મોટા જથાવાળા વેપારીઓ પાસે વેચાવ્યું હતું તેથી સારાં પરિણામ નિપજ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૨માં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે પણ બોર્ડ આફ રેવન્યુએ સરકારને વેપારીઓની વચ્ચે પડવાની મના કીધી હતી. આ વરસે બહારથી આવતા અનાજ ઉપર લેવાતી જકાત સરકારે બંધ કરી હતી. મદુરામાં ૪૨૦૦૦ માણસોને છુટકારાના કામો ઉપર લગાડવાની તથા વેપારીઓ બહારથી અનાજ મંગાવે તે માટે તેઓને ૨૦૦૦ પેગોડા ધીરવાની સરકારને જરૂર પડી હતી. રંકોને કામે લગાડવાથી તેઓની પાછળ છ મહિનામાં સવાત્રણ લાખ રૂપિયા ખરચ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૪માં મછલીપટ્ટનની નજદીક દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખત વેપારને લગતી બાબતો ઉપર ધ્યાન

આપનાર સરકારી અમલદારે ચોક્સ કાંવે અનાજ
સારૂ વેપારીઓને ફરજ પાડી હતી, અને સરકારને
અનાજનો મોટો જથ્થો મોકલી દેવા સારૂ અમલની
ને લખ્યું હતું. પણ તેના એ કામને માટે (મદ
સરકારે તેને ઠપકો આપ્યો હતો. આ દુકાળમાં
માણસો ભૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં, અને કેટલાંક
પોતાનાં છોકરાંઓને રઝળતાં મૂકી નાસી ગયાં હતાં
મરતા લોકોએ અનાજની લૂંટ પાડવા મદ્રાસમાં હુ
ર્યું હતું તેને દાબી નાખવા સારૂ લશ્કર બોલાવવું
હતું. એ વેળા હુલ્લડખોરો એટલા તોફાની બની ગય
કે તેઓ ઉપર ગોળીઓ ફેંકવામાં આવી નહિ ત્યાં
તેઓ છૂટા પડી વેરાઇ ગયા નહિ. મદ્રાસના ગ
સર થામ્સ મનરોએ એક ઠરાવ બહાર પાડી જમીન
જળ માર્ગે મંગાવેલા અનાજ ઉપરની જકાત કાઢી
હતી; તેમજ તારીખ ૭મી જૂન સુધી જેટલો
બંગાળા, મલબાર, અને કાનડાથી મદ્રાસ આવે તેટલા
લ ઉપર દર ગાર્સે રૂ. ૩૦) નું ઈનામ આપવાનો ઠરા
વે કર્યો હતો. વળી જે વહાણો કિનારા ઉપર અનાજ
લાવે તેઓને તેના બદલામાં મીઠું આપતાં મીઠાના
ગાર્સે રૂ ૨૪) લેવાતા હતા તેને બાદે ફક્ત રૂ. ૧૮
લેવા એવો હુકમ કર્યો હતો. કોઈ ઠેકાણે કામ મેળવી
કતા નહિ હોય તેવા લોકોને માટે સરકારે નવાં
ભાં કીધા હતાં. ઉત્તર આરકાટમાં સંકટ જણાતાંજ
ારે વેપારીઓને કોઇ પ્રકારે મદદ કીધી નહિ, પણ
પોતાની જમીન ઉપર કુવા ખોદવા ખેડુતોને પચીસો રૂ
આ એવી સરતે આપ્યા કે ત્રણ વરસમાં તે રૂપિઆ વા
આપવા. ગંતુર, સાલેમ, મીસાગાપટ્ટન, ઉત્તર અને દક્ષિ

અને સમજાવી પટાવીને તેઓ પાસે સમજુત પડતા ઠરાવ મુકરર કરાવ્યા હતા. નવેમ્બર માસમાં ગંતુર. નેલોર, અને બેલારી તાલુકાઓમાં એટલી બધી તંગી આવી કે જેએ વહાણો ભરીને અનાજ લાવે તેઓને રૂ.૨૫)ને બદલે રૂ.૨૨ ના ભાવથી સો મણ બીજું વેચવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો હતો. અનાજ મોઘું થવાથી લુંટફાટ વધી ગઈ હતી, અને લુંટારાઓને અટકાવવા માટે સરકારે પોલીસનાં માણસોમાં વધારો કર્યો હતો. જેમ ઇ.સ. ૧૭૨૪માં ગરીબો અને અપંગોને રાંધેલું અનાજ સરકાર તરફથી અપાતું હતું, તેમ આ વખતે પણ આપવામાં આવ્યુ હતું. ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મદ્રાસમાં એવાં ૧૫૦૦ માણસોનું પેટ ભરવામાં આવતું હતુ. અને મે માસમા ૧૨૦૦૦ માણસો બહારથી આવી પહોચવાથી ખાવા લાગ્યાં હતાં. આ સાલમાં ચોખા રૂ. ૧ ના ૭ માપ વેચાયા હતા. સાલેમ, ત્રીચીનાપલી, કોઇમ્બતુર, કદપા, દક્ષિણ આર્કોટ. બેલારી, નેલોર, મછલીપટ્ટન ગંતુર એ જગાઓમા છુટકારાનાં કામો સરકારે ઉભાં કીધાં હતા. મદ્રાસમા રોજ સખ્યાબંધ માણસો રસ્તે તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં હતા. આ વેળા "મોનીગાર ચોલતરી" જેવાં સખી ખાતાથી પણ પહોચી વળાયુ નહોતું. શહેરમાં (મદ્રાસમા) રોગ ફેલાવાની ધાસ્તી લાગવાથી સરકારે દરેક તાલુકાના અમલદારોને લખી જણાવ્યું હતુ કે, પોતપોતાના તાલુકાના લોકોને નાશીને મદ્રાસમાં આવવા ન દેતાં તેઓને તેઓના ઘરબારની આસપાસ જાહેર બાંધકામો પાછળ મજુરીએ લગાડી તેમના પેટ ભરવાં ગંતુર અને મછલીપટ્ટનમાં જબર સકટ આવવાથી ત્યાના લોકો નાશીને નેલોરમાં આવ્યાં હતા, પણ તેઓને પાછાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. દક્ષિણ આર્કોટમા કુવા ખોદાવવા સારૂ બે વરસની મુદતમાં

[illegible] સરકારે [illegible] હતી.
[illegible] પહેલાં [illegible] જિલ્લામાં [illegible]
[illegible] ૧૬૬ [illegible] હતાં. [illegible]
[illegible] કહ્યું [illegible]
[illegible] સરકાર તરફથી [illegible] અને
કામ [illegible] અનાજ આપવામાં
આવતું હતું [illegible] ૩૩૦૦૦ [illegible]
[illegible] હતા [illegible]
હતા [illegible] તાલુકાની [illegible] વસ્તીમાંથી [illegible]
[illegible] હતી [illegible]
[illegible] અનાજ [illegible]
[illegible] હતા [illegible] સરકારની [illegible]
[illegible] હતા [illegible]
અનાજ [illegible]
[illegible] હતાં [illegible]
[illegible] હતું [illegible] જિલ્લાની [illegible]
હતી [illegible]
હતી. [illegible]
[illegible] હતા [illegible]
[illegible] હતી [illegible]
[illegible] હતા [illegible]
[illegible] ૫૦૦૦ [illegible]
[illegible] હતા [illegible] અનાજના [illegible]
[illegible] સરકારે
[illegible] હતું

[illegible] અને [illegible]
[illegible] અનાજ

લાવે તેને એક ગાસે રૂ. ૨૦નું ઇનામ આપવાનું સરકારે
જાહેર કર્યું હતું. આથી મદ્રાસમાં ૧૪૦૨ ગાસે, રાજમહેંદ્રી-
માં ૫૫૧ ગાસે, મછલીપટ્ટન અને ગંતુરમાંના બંદરોમાં
૯૦૫ ગાસે, મદ્રાસ તાલુકાનાં બંદરોમાં ૫ ગાસે, અને
તીનવેલીનાં બંદરોમાં ૯ ગાસે અનાજ આવ્યું હતું. સર્વે
મળીને ૨૭૮૨ ગાસે અનાજ બહાર દેશાવરોથી આવી લા-
ગવાથી સરકારે તેના કબુલેલા ઇનામના રૂ. ૫૭૪૪૦ બક્ષિ-
સ તરીકે આપ્યા હતા. લોકોના સહુ ટાળવાનો સરકારની
આટલી બધી યુક્તિ કાળજી, અને મહેનત છતાં બહારથી
સખ્ખાબંધ લોકો મદ્રાસના બમણાંએ આવતા હતા. સપ્ટેંબર
માસમાં "મોનાંગાલ મુતના"એ ૩૦૦૦૦થી વધારે માણસો-
ને ખવરાવ્યું હતું અને ૧૦૦૦૦ માણસોને કામે લગાડ્યા હતાં.

મદ્રાસમાં અધિકારીઓ ખરચ કરતા છતાં, અનાજ વ-
હેંચવાનો જુદી જુદી દુકાનો ખાતે ૩ લાખ રૂપિઆ ખરચાયા
હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૭ની સાલના અધવચમાં મદ્રાસમાં સહુ
[illegible] ૩૨૦૦૦ના [illegible] હજાર
માણસોને [illegible] હતા અને [illegible] ખરચે
[illegible] ઇ. સ. ૧૮૭૪
થી ૭ સ [illegible] નાનાં નાની નવાઈઓ થતી હતી,
અને [illegible] ઇ. સ.
૧૮૭૭મા [illegible] તેનું નિરીક્ષણ થોર
[illegible] વરસાદ નહિ વરસવાથી
[illegible]
[illegible] હતી. અનાજના
[illegible] પૂરતી
[illegible] હતા. [illegible]

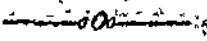
હતો એવું કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે. એ દુકાળ, તથા પ્રાંતિ ૧૮૯૦નો દુકાળ ગંજામ પ્રગણાની ઉત્તરેથી શરૂ થઈ દક્ષિણ તરફ જોરમાં વધ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૬ના દુકાળ વખતે સરકારે અનાજની આયાત અને નિકાસ ઉપર લેવાતી જકાત બંધ કરી હતી, અને પહેરેગીરો મૂકી દરિયા સાથેનાં લાગેલાં બંદરોમાંથી દેશાવર જતું અનાજ અટકાવ્યું હતું. વિજયાનગ્રામના રાજાએ ધર્મના કામ સારૂ પુરી (જગન્નાથ–જગન્નાથપુરીમાં) અનાજ મોકલાવવા માંડ્યું હતું. પણ તેમ કરતાં સરકારે અટકાવ કીધો હતો. લોકોને રસ્તા બાંધવાના અને તળાવ ખોદવા તથા સાફ કરવાના કામ ઉપર લગાડી તેઓના મજુરીના બદલામાં અનાજ આપ્યું હતું. "મોનીગાલ મુલમી"ના સખી ખાતાએ ઘણુ માણસોને ખવડાવ્યું હતું સરકારે બહેરામપુરમાં સસ્તા ભાવે ચોખા રાખ્યા હતા, અને જમીનનું મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતુ ચારપાણી વિના તવાઈ ગયેલાં ઢોર ત્રીજે વરસે મરવા લાગ્યા હતા. પણ મરકી ચાલી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૯૯નો દુકાળ ઇ. સ. ૧૭૮૯ના દુકાળની માફી અમર ચાલુ રહેવાથી પડ્યો હતો એ વરસમાં થોડો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ ખેડુતો નબળા અને ભિખારી હાલતમાં હતા તેથી તેનો લાભ લઇ શક્યા નહિ. આ વખતે લો[illegible]ના હાલત વધારે દયા ઉપજાવવા જોગ થઇ પડી હતી. હલકી જાતના અનાજનો ભાવ એક ગાર્સના રૂપિઆ ૭૨ હતા, અને ઉંચી જાતના ચોખાનો ભાવ એક ગાર્સના રૂપિઆ ૧૬૮ હતા રાગીનો ભાવ એક ગાર્સે ૨ ૭૫ હતા.

જાહેર બાંધકામે ઉપર કામે લગાડેલાં ઓ પુરૂષોની મજુરીનો જે ખર્ચ કરવામાં આવતો તેમાં દર મહિને દરેક પુરૂષની પાછળ રૂ ૧॥ અને ઓરતની પાછળ રૂ. ૧/નો ખર્ચ થતો હતો.

ઈ.સ. ૧૮૩૬માં દુકાળ પડ્યો. તે વખતે કોગળિયાનું દરદ ફાટી નીકળ્યું હતું અને ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. તે સિવાય ઘણાંક ઢોર પણ મરી ગયાં હતાં. ચોખા જે રૂ.૧)ના ૮૦થી ૬૦ શેર વેચાતા હતા તે ૩૦થી ૨૦ શેર થઈ ગયા હતા. બાજરી રૂ.૧)ની ૧૦૦થી ૪૦ શેર થઈ ગઈ હતી, અને દાળનો ભાવ ૨૪ શેરથી ૧૬ શેર ઉપર આવી ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬માં ઘણો જબરો દુકાળ પડ્યો હતો. આ સાલમાં ઉત્તર તરફના ખેડુતો હમેશના કરતાં ચારભાગથી પણ ઓછો પાક ઉતારી શક્યા હતા. વળી આગલાં બે વરસોમાં થોડો પાક નિપજ્યો હતો. તેથી આ વરસની તંગી સહન કરવાને લોકો અશક્ત હતાં. ખેડુત લોકોને નાણાં ધીરવાની જરૂર જણાઈ હતી. ઘણા ખેડુતો પોતાનાં ઘરબાર છોડી જતા રહ્યા હતા. અને ઘણાક મજુર અને વહતરા બની કામ કરવા લાગ્યા હતા. આ ઠેકાણે હમેશાં ૬૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે પણ આ વખતે તે ૧૮થી ૨૦ ઇંચ પડ્યો હતો આથી કરીને ઇ સ. ૧૮૬૫ મા અનાજ વગેરેના ભાવ વધવા લાગ્યા હતા કટકથી આવતુ અનાજ બંધ થયુ હતુ તેથી બજારમાં લોકોએ લૂંટ પાડી હતી અને તેમા સરકારી સિપાઈઓ પણ સામેલ થયા હતા મજુરો વગેરે રોજીપર જીવનારા માણસો પોતાનુ ગુજરાન કરી શક્યા નહિ તેથી ઘણાક દેશ છોડી જતા રહ્યા અને બીજા ગરીબ લોકો કેપા તથા ઝાડના મૂળિયા ઉપર જીવવા લાગ્યા ભૂખ્યાઓને વાસ્તે જુદા જુદા ખાના ઊભા થયા હતા. અને તેમા સરકારે પણ થોડી મદદ કીધી હતી લોકો ખોરાકને માટે ઘણા ટળવળતા હતા. તેર વરસની અંદરના સાડીપાચસો છોકરા તેમના માબાપથી જુદા પડયાં હતા. અને કેટલાક કંગાલ માબાપોએ

પોતાનાં છોકરાં છૈયાંને રાખવાની આશાએ ખ્રિસ્તિ પાદરીઓને આપી દીધાં હતાં. આ દુકાળમાં બધી મળી સરકારને ૭ લાખ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના ઓક્ટોબરથી ૧૮૬૬ના સપટેમ્બર સુધીમાં ૫૬૨૨૨ મોત થયાં હતાં. તેમાં ડરથી ઘણાં મુઆ હતાં. ભૂખે રાખે ૨૨ હજારે પચાસ મરણ થવા લાગ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૭૭માં મદ્રાસમાં પડેલો દુકાળ.

આ સાલનો દુકાળ એવો ભયંકર હતો કે તેણે બીજા બધા દુકાળોને વિસરાવી નાંખ્યા હતા. એ શરૂ થતાંજ એક બે મહિનામાં ૬ લાખ માણસોને જૂદે જૂદે ઠેકાણે રોજીએ લગાડ્યાં હતાં અને સહેજ વારમા તેઓ પાછળ ચોવીસ લાખ રૂપિઆનો ખરચ થઈ ચૂકેલો હતો. જાને-વારી મહિનામાં એવો અટકળ કરવામા આવી હતી કે આમને આમ જૂન મહિના સુધી ચાલશે તો લગભગ સાડા-ત્રણ કરોડ રૂપિઆનુ ખરચ લાગશે. ભૂખે મરતા ગરીબ લો-કો પોતાના છોકરાઓને વેચવા લાગ્યા હતાં. અને કોગળિકી ચાલવાથી ઘણા લોક મરવા લાગ્યા હતાં. દુકાળ વ-ધી જવાનુ કારણ એ હતુ કે મદ્રાસના ગવરનર ડયુક આવ બકિંગહામે દાણાના વેપારીઓને દુકાળવાળા સઘળા મૂ-લકમા દાણા લેઇ જવાની છૂટ આપી નહિ પણ છેક બેંગ-લોર સુધી સરકાર તરફથીજ અનાજ ખરીદ કરાવી સર-કાર તરફથીજ વેચ્યા વેપારીઓ સાથે હરીફાઈ ચલ તી હતી. આથી કેટલેક ઠેકાણે ભાવ ઘણો વધી ગયો હતો. બેલારી ખાતે સાધારણ અનાજ રૂ. ૧ નુ સાડાછથી ૭ શેર મળતા લાગ્યુ હતુ, તેમજ કડપા અને કરનુલ ખાતે પણ ૬થી સા-ડાછશેર અનાજ વેચાતુ હતુ

આ દુકાળનું જોર ઘણું ભારે પડ્યું હતું. અને તેથી અંધાર પરિણામો નિપજતાં માલમ હતાં. તે [illegible] અધિકારીઓએ (આસામના તે વખતના ગવર્નરે) [illegible] દેશી કેટલીક જાતોના [illegible] માણસો [illegible] [illegible] હતી કે દુકાળને [illegible] [illegible] [illegible] હતી; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હાથ, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવ્યું હતું. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] તે વખતે રહ્યાં હતાં. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવતા થતા હતા કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતા હતાં.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પડ્યું હતું. તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] હતા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

લખી વાળ્યું હતું કે આવતી સાલે પાક ઘણો ઉતરશે, માટે સરકારે મહેસૂલ માફ કરવું નહિ, અને તેની એ સૂચના ધણીઓને કડવી ઝેર જેવી લાગી હતી. માર્ચ મહિનામાં મદ્રાસના પૂર્વ કિનારા તરફની મોટી નેહેર ખોદવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતુ મદ્રાસ ઇલાકામાં એ સર્વેથી મોટું બાંધકામ હતું. અને તે ઉપર સર રિચર્ડ ટેમ્પલની ગણતરી પ્રમાણે ૬૦૦૦ માણસોને કામે લગાડવાની અગત્ય હતી. આ મહિનામાં મદ્રાસની સરકાર પાસે નેજાહેર ૨૧૦૦૦ ટન પોતાના હિસાબનું અનાજ હતું, તે વેચી નાખવાનો વડી સરકારે તેને હુકમ કર્યો હતો, પણ આ વખતે તે કોઇનું સાંભળતી જણાતી નહોતી. જૂન મહિના સુધીમાં થોડો ઘણો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ તેથી કાંઇ ફાયદો થયેલો જણાયો નહિ. શહેરમાં ભૂખે મરતાં લોકોના ટોળે ટોળા રખડવા લાગ્યા હતા, અને તેમાં છોકરાં અને બાંની સંખ્યા ઘણી હતી. ઘણી માતાઓ પોતાનાં વહાલાં બાળકોને વેચવા નીકળી હતી. લોકોના સંકટના કારણમાં દુકાળની તપાસ માટે નિમાયલા સર રિચર્ડ ટેમ્પલે મદ્રાસની સરકારને મજુરો માટે ઠરાવી આપેલો ઓછો દર ગણાતો હતો, અને એ ઓછા દર વિષેની ડાક્ટર કારનીસે ફરિયાદ પણ ઉઠાવી હતી એ દર પ્રમાણે મજુરોને એક શેર અનાજ અને ૧ પાઈ રોકડી મળતી હતો, તેમા સર રિચર્ડ ટેમ્પલના મદ્રાસ ઇલાકામાંથી પાછા ફરતાંજ ત્યાંના સરકારે ફેરફાર કરી મજુરોને રોજના બે, અઢી અને તેથી પણ વધારે આનાનો દર આપવા માંડ્યો હતો જુલાઇ મહિના પછી દુકાળનો અંત ન આવતાં બીજે વરસે પણ તે ચાલ્યો હતો. એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના આગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લોકોની હાલત અતિશય

સંતાપ ભોગવ્યા બાદ થઈ હતી. [illegible] તેમ [illegible]
પૂર્ણ એવા કાર્યો હતાં, એ રીતે આથી આ [illegible]
[illegible] વખતના મજૂરો [illegible] ટેકોમાંના [illegible]
[illegible] અને [illegible] પણ [illegible] હતા. [illegible]
[illegible] હતાં, અને [illegible]
[illegible] નિરાધાર [illegible]
[illegible] કરવો હતો [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] હતું તેથી [illegible]
[illegible] હતી [illegible] આપવાની [illegible]
[illegible] થતું હતું. [illegible]
[illegible]
[illegible] હતાં [illegible]
[illegible] હતું [illegible] નહોતું

[illegible]
[illegible] હતા [illegible]
[illegible]
હતું [illegible]
[illegible]
[illegible] કરતા હતા [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] નહોતી [illegible] હતી, [illegible]
[illegible] નહોતા, [illegible]
[illegible] હતા અને તેમના [illegible]
[illegible] હતી. [illegible]

અને જુલાઈ માસમાં મોત ઘણાં થયાં હતાં. રસ્તે રસ્તે લોકોનાં મૂડદાં રઝળતાં હતાં તેથી દરેક મુડદું ઉપાડી લેઇ તેને બાળી આપવાનો કાનરડારને ઇજારો આપ્યો હતો. દુકાળની વખતે સારા શીખેલા ડાક્તરો તથા દેશીવૈદો પૂરતા મળી શકતા નહોતા, તેથી ઇંટવૈદોને કામે લગાડવાની ફરજ પડી હતી. કહેછે કે એટલું બધું દુઃખ વાપ્યું હતું કે ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓમાંથી બાળક પ્રસવવાની શક્તિ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. આ દુકાળની વખતે મજુરોને એક શેર અનાજ આપવાનું સર રિચર્ડ ટેમ્પલે ઠરાવ્યું હતું, તેની સામે ડાક્ટર કારનીસે વૈદક-શાસ્ત્રની મદદથી એક મિનિટ (અભિપ્રાય દર્શક શેરો—નોંધો) લખી બનાવ્યું હતું કે એક શેર અનાજ માણસને સહી સલામત ટકાવવાને પૂરતું નથી. એ મિનિટના જવાબમા સરરિચર્ડ ટેમ્પલે જણાવ્યું હતું કે મેં નીમી આપેલો ૧૩, મજુર લોકોને હમેશાં જેટલું અનાજ મળે છે તેથી ઓછો નથી વળી તેણે ખુલાસો કર્યો હતો કે જૂદા જૂદા દેશોમાં ઋતુ અને હવા પ્રમાણે લોકોને થોડા વધતો ખોરાક ખાવાની જરૂર પડેછે. આના જવાબમાં એક લાંબો ઉત્તર લખી ડાક્ટર કારનીસે જણાવ્યું કે ઇ સ ૧૮૭૪ના બંગાળાના દુકાળમાં સર રિચર્ડે જે દરથી મજુરોને ખોરાક આપ્યો હતો તે આ સાલમાં મદ્રાસમાં ઠરાવેલા દર કરતા વધારે હતો તેનો ખુલાસો શું હોવો જોઇએ? કઈંજ નહિ પણ આમ ઓછો ખોરાક આપવાનો ઠરાવ કર્યો તે સર રિચર્ડે એક પ્રયોગ અજમાવી જોયો છે. પણ એવા પ્રયોગ અજમાવવાનો વખત દુકાળનો નથી. પાછળથી મુબઇના રસાયણી ડાક્તરે અને સરકારી મૂળતત્વવિવેચક ડાક્ટર લાયને કાપવા દલીલોથી અને ખોરાકની રસાયણી તપાસ કરી તેનાં જૂદા જૂદાં તત્વો · · ં ૮ ડી બ-

તાવ્યું હતું કે, દરેક મજુરને એક શેર અનાજ આપવાનું સર રિચર્ડે ઠરાવ્યું હતું તેટલું અનાજ તેમના રક્ષણને માટે પૂરતું હતું.

જુલાઇ મહિનામાં મદ્રાસના લોકોને એવું લાગ્યું હતું કે હજુ બીજા ૭ મહિના દુકાળ ચાલુ રહે એવું છે, અને તેની સામા થવાને (નિવારણ કરવાને) સરકારની તાકાત રહી નથી. અત્યાર સુધીમાં ત્રણ કરોડ રૂપિઆનો ખરચ સરકારને થઇ ચૂક્યો હતો, અને હજુ બીજા ૭ મહિના દુકાળ ચાલે તો બીજા ત્રણ કરોડ ખરચાવાની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. વળી સરકારે મહેસુલ માફ કીધું હતું તેના બીજા ત્રણ કરોડ રૂપિઆ સરકારની તિજોરીમાંથી ઓછા થવાના હતા. એ ઉપરથી જોતાં સરકારને કુલ ખરચ રૂપિઆ નવ કરોડનો થવાનો હતો. એ ખરચમાં પરમારથી લોકોએ, મોટાં સહેરોએ, અને ઇગ્લાંડે પણ ભાગ લેવાની આ વેળા જરૂર જણાઇ હતી. આ બાબત મદ્રાસમાં ડયુક આવ બકિંગહામના ઉપરીપણા હેઠળ એક જાહેર સભા ભરવાની અને તેમાં ઇંગ્લાંડ, કલકત્તા અને મુબાઇ વગેરે ઠેકાણેથી નાણાં મેળવવાના ઠરાવો કરવાની ઘણીજ અગત્ય માલમ પડી હતી, અને એ અગત્ય મુજબ આગષ્ટ મહિનામાં એક મોટી સભા ભરાઇ પણ હતી. દુકાળના આ મોટા સંકટની વાત ઇંગ્લાંડ સુધી જઇ પહોંચવાથી ત્યાંના સઘળા શાહુકારો અને અમીરો વગેરેએ ટપોટપ નાણાં ભરવા માંડયાં હતાં, અને દરરોજ થાપમાં કરતા વધારે રકમ વધતી જતી હતી. એક મહિનો પૂરો થતા પહેલા ૨૫ લાખ-રૂપિઆની ગંજાવર રકમ ઉત્પન થઇ તી. એ નાણું ઇગ્લાંડનો લાર્ડ મેઅર (મુખ્ય કોટવાળ) મદ્રાસના ગવરનર ઉપર મોકલતો હતો. મુબાઇની રીસીદ

કમિટીના ભાગમાંથી મદ્રાસની કમિટીએ ઉપલા નાણાંમાંથી દક્ષિણના દુકાળ માટે પચાસ હજારની રકમ આપી હતી, અને બીજી વધારે રકમ આપવાની કબુલાત જણાવી હતી. નામદાર લાર્ડ લીટને મદ્રાસના દુકાળના ફંડમાં એકદમ દસ હજાર રૂપિઆની રકમ ભરી હિંદુસ્તાનમાં વસતા પોતાના જાતભાઇ અંગ્રેજોમાં સારો દાખલો બેસાડ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના લોકો એટલા ઉદાર અને અપક્ષપાતી હતા કે તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકોનું ખરૂં દુઃખ દેરૂ ધરીને પોતાનો સખાવતનો હાથ લંબાવતા જતા અને બધા મળીને આસરે અરધો કરોડ રૂપિઆ એ દુકાળના ફંડમાં તેમણે ભર્યા હતા. આ દુકાળ એટલો ભયંકર હતો કે મહારાણીજીએ પણ તે વિષે મોટી કાળજી બતાવી હતી, અને હિંદુસ્તાન ખાતાના વજીર લોર્ડ સાલસબરીએ તો હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર લખી પણ વાળ્યું હતું કે ગરજ પડે તો સંકટ ટાળવા આખા હિંદુસ્તાનનું મહેસુલ વાપરી નાંખવું. ધન્ય છે અંગ્રેજ સરકારને અને ઇંગ્લાંડના લોકોને કે હિંદુસ્તાનને માટે આ મોટી પીડા નસાડવા આવા આવા કીર્તિવંત ઉપાયો તુરત કામે લગાડ્યા. મદ્રાસની સરકાર પાછળથી દુકાળની બાબતમાં અતિ ઘણી ખંતી થઇ ગઇ હતી. અને પહેલી બેદરકારી પાછલી ઉલટથી વીસારી દીધી હતી. જતા દુકાળની વખતે તે સરકારે જોઇએ તે કરતાં વધારે સંભાળ લીધી હતી. કામ ઉપર લાગેલાં મજુરોને ખરચી આપીને તેઓને પોત પોતાને ગામ રવાના કીધાં હતાં, અને એમાંથી જેઓ પોતાને ગામ જવા અશક્ત હતાં તેઓને હજુ પણ જાહેર બાંધકામ ઉપર રોજીએ લગાડી રાખ્યાં હતાં. વળી ગરીબ ખેડુતોને તેઓને ગામ મોકલી દેવા અને પાછા ધંધે લ-

ખરેખ બેદરકારીથી ચલાવવામાં આવે છે, અને તે કામ ચલાવવાની રચના (નકશા, નિયમ વગેરે) પહેલેથી તૈયાર કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં દુકાળની શરૂઆત થતાંજ અથવા તે પહેલાં નહેરો ખોદવાનાં અને જાહેર રસ્તા બાંધવાનાં કામો પસંદ કરી રાખવાં જોઇએ, અને જરૂર પડતાંજ તેનો ખરચ તે જગાએ ભેગાં થયેલાં ફંડોમાંથી કરવો અને તેથી વધારે નાણાં જોઇએ તો સરકારી ફંડનો ઉપયોગ તેમાં કરવો.

ધોરી રસ્તા બાંધવા, રેલવેનાં બાંધકામ ચલાવવાં, તારનાં દોરડાં નાંખવાં, અને ચલણી પૈસામાં સુધારો કરવો, એ, દુકાળની વખતે જેટલું ઉપયોગી થઇ પડે છે તેટલું બીજું થોડુંજ હશે. સરકાર નહેર ખોદવાનું કામ હાથે લેવાને કેટલીક વખતે અચકાય છે તેનું કારણ એ છે કે નહેરમાનું પાણી ખેડુતો પોતાના ખેતરના કામમાં લેછે, અને તેના પૈસા સરકારને આપતા નથી. પણ નહેરનો ઉપયોગ અને ફાયદા સર્વે ઠેકાણે પહેલા ગણાતા આવ્યા છે. ધોરી રસ્તા બાંધવાથી ફક્ત માલ લઇ જવા લાવવાનુંજ સહેલું થાય છે. પણ નહેરો તો અનાજ પકવવા તથા માલ લઇ જવાનો વહેવાર ચલાવવા એ બન્નેને માટે કામમાં આવે છે.

દુકાળની વખતે જ્યાં સુધી સાધારણ તંગી ચાલતી હોય ત્યાંસુધી તેના ઉપાય કરવા ધ્યાનમાં સંભાળવાનો આધાર લેવો જોઇએ.

જો તંગી અસાધારણ થઇ પડે તો ગરીબોને ખાવાનો અને તેઓના ઢોર બચાવવાનો બોજો જમીન માલકો ઉપર પડવો જોઇએ, કારણકે ખેડુતો કોઈપણ સાધારણ તંગીની વખતે આખરીએ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને જ-મિનમાન થાય છે.

આવી શકે રહેશે. એને વખતે જોઈયે દુકાળ ઝાઝા થાય, તે- ઓને જેમ બને તેમ અનાજનો જથો વધારવા તથા ભિ- ખારી લોકોની સંખ્યા ઓછી કરવાના ઉપાય પાછળ વાપ- રવાં. મદ્રાસ ઇલાકાની દક્ષિણ પ્રગણાંઓમાં દર સાતવરસે દુકાળ પડતા જણાયલા છે. આના ઉપાય કરવા સાર દુ- કાળનું જોર થોડું માલમ પડે ત્યારે ખેડુતો પાસેથી લેવાના કરમાં સરકારે ઘટાડો કરી નાંખવો અને જ્યારે ખરેખરો દુકાળ પડ્યો હોય ત્યારે તદન તે કર લેવો નહિ. આથી કરીને થોડી ઘણી તંગીના વખતમાં મહેસુલ માફ થવાથી, બચેલાં નાણાં પોતાના ગુજારા માટે ખરચવા તેમને કામ આવે. વળી દુકાળનુ સંકટ ટળી જતાંજ ખેડુતોને નાણાં ધીરવાં કે તેઓ વખતસર ખેતીનુ કામ કરવા શક્તિમાન થાય.

જ્યારે તંગી પડતી હોય તેમાં વધારો થવા ન દેતાં ઘટાડો કરવો હોય, તો જે અનાજ રહ્યુ હોય તે મોંઘા ભાવે વેચવુ, કારણકે તેથી કરીને સર્વ લોકો જેમ બને તેમ થોડું અને પોતાને ગરજ પડતું અનાજ વાપરશે, અને એ પ્રમાણે પૂરતો કરકસરે અનાજ વપરાવાથી તેનો જથો વ- ધારે વખત સુધી ચાલશે, અને તેથી ઘણાં કુટુંબોનું લાંબા વખત સુધી પોષણ થશે. વળી આ ઈલાકાના લાંબા સંબ- ધમાં જે તપાસવાનુ છે તે એ કે એમાં એવી જુદી જુદી જાતની જમીન અને હવાપાણી નથી કે જે વરસાદ ન પડે તો તેની ગરજ પૂરી પાડે.

દુકાળના વખતમાં નાચાર લોકોને સરકારે કામે લ- ગાડી તેઓનાં પેટ ભરવાં એટલુંજ નહિ, પણ બહાર ગામ ખાતેથી જથાબંધ અનાજ મગાવી દુકાળીઆં લોકોમા તે છુટક વેચવાની ગોઠવણ કરવી. આવા વખતોમાં કણિયા અને બીજા વેપારીઓ અનાજનો વેપાર કરવાને બદલે તેઓ અ-

વિકટ હાલત ઉપર મૂકી દે, તો તે સરકારને છાજતું જણાય. સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે દુકાળવાળા ભાગોમાંથી મળતું અનાજ છૂટક વેચનારાઓ મેળવી વેચી શકે. જ્યારે આ છૂટક માલ પૂરો થઈ રહે ત્યારે સરકારે પોતાને હિસાબે બહારથી મંગાવી ભરી રાખેલા અનાજની વખાર ઉઘાડવી, અને તે મુદ્દલ (પડતર) ભાવે વેચવું. આથી દુકાળને દૂર તો કરી શકાશે નહિ, પણ ઘણુંકરીને તેનો વધારો અટકાવી શકાશે.

આપણે આગળ કહી ગયા કે મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ ખેડુતોનો છે. તેઓને પોતાની મહેનતના બદલામાં પૈસા નહિ પણ અનાજ મળે છે, તેથી કરીને તંગીની વખતે તેઓની પાસે અનાજ ખરીદવાના ઉપાય રહેતા નથી. પાક ઊગે તોજ તેઓનું ગુજરાન ચાલે, અને પાકે જો દગો દીધો તો તેઓ ભૂખે મરે છે. વળી નાના વેપારીઓ એટલું અનાજ ભરી રાખતા નથી કે તે તેઓને દુકાળની વખતે કામ આવે. તવંગર ખેડુતો ભરી રાખેલું અનાજ કોઇને આપતા નથી, કારણકે તે તેઓને બીજે વરસે વાવવા જોઇએ છીએ આવી વખતે સરકારની ફરજ એ છે કે બહારથી જથ્થાબંધ અનાજ મંગાવવું. એમ કરવાની મતલબ વેપારીઓ સાથે હરીફાઇ કરવાની નહિ હોવી જોઇએ, પણ ગરીબોને કામે લગાડી મજુરીના બદલામાં તેમને તે અનાજ વહેંચવુ જોઇએ. મજુરોને તેમના કામના બદલામાં જે પૈસા મળે તેમાંથી મોંઘા ભાવનું જોઇતુ અનાજ તેઓ ખરીદી શકતા નથી, એટલા માટે સરકારે વેપારીઓને મદદ કરવા ઉપરાંત આ રીતે અનાજ મગાવવામાં વચ્ચે આવવુ જરૂરનું જણાય છે.

હતી. ભોપાળમાં ખોરાક સસ્તો મળતો હતો તેથી ગરી-
બોને પૈસા આપી ત્યાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ
સંકટ પડવા આગમચ બે દિવસ સુધી બરાબર વરસાદ પ-
ડયો નહતો. આ વખતે નિજામનો પ્રધાન ચંદુલાલ હતો
અને તે લોકોને વેતરી ખાવાનીજ કાર્કીર્દી લેઇ બેઠો હતો.
વળી તેની સાથે કીશનશીશન જે તરકટ તથા કાવાદાવા-
થી ઊંચી પદવીએ ચડયો હતો તેના જૂલમનો પાર ન હ-
તો. ખેડુતોને તેઓનાં ગામડાઓમાંથી હાંકી કાઢયા હતા, તેથી
ભૂખના દુઃખથી પીડાઇને તેઓમાના કેટલાકને લુંટારાની
જીંદગી લેવી પડી હતી, અને ઘણાક ખાનદેશ તથા નાગ-
પુરમાં જઈ રહ્યા હતા. પૈસાવાળાઓ લુંટાવા લાગ્યા, અને
માબાપોએ પોતાના છોકરાને મફત આપી દીધાં. આ વ-
ખતે હૈદ્રાબાદ શહેરનો દેખાવ અજબ થઈ રહ્યો હતો.
માહેલા ભાગ અને ગામડાના ભૂખે મરતા તથા જૂલમથી
ત્રાસ પામેલાં લોકો રાજ્યધાનીના શહેરમાં નાસી આવ્યાં
હતાં. તેથી ત્યાં જાણે એક મોટો લશ્કરી ઘેરો ઘાલ્યો હોય
તેવું થઈ રહ્યું હતું. દરેક માણસ હથિઆરબંધ હતું; છો-
કરાઓ પણ ખંજર લેઇને ફરતા હતા. દરરોજ જૂદા જૂદા
અમીરો અને આરબ સરદારોના માણસો વચ્ચે ટંટા ઊઠ-
તા હતા. નિજામના સિપાહીઓનો દેખાવ કંગાલ થઇ ગયો
હતો. [illegible] તેઓના શરીર [illegible] છેક હાડ-
પિંજર સમાન થઈ ગયા હતા. મહેસુલ ઉઘરાવનાર
જુલમી અમલદારો [illegible] [illegible] વર્ગ-
ચા લેતા હતા. [illegible] રોજ સાધારણ બનાવની
પેઠે થઈ રહ્યા હતા. [illegible] પંઢરપુર આગળ ભીમા
નદીના કિનારા [illegible] ગામડા આ દુકાળ-
ને લીધે વેરાન થઈ ગયા હતા. રસ્તે રસ્તે ઘણાક '

તથા કેટલાક નાશ પામેલાં તેના તથા મરણ પામેલાં ઢોરોના ઢગલા દેખાતા હતા. એટલે સુધી બધાં ભૂખ્યાં થઈ ગયાં હતાં કે મુડદાંઓનાં જાનવરોનું માંસ ખાઈ જવા લાગ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં આ દિવસે કોઈ ઠેકાણે ન જણાયેલી મરકી પણ લાગી હતી. એક બે વાર વાદળાં ઘેરાઈ આવ્યાં હતાં પણ એક ટીપું વરસાદનું પડ્યું નહોતું. સઘળો પાક લગભગ નાશ પામ્યો હતો. અને સુકો પવન ફૂંકાઈ તેનો પૂરેપૂરો દાટ વાળવાનાં ચિન્હ જણાવવા લાગ્યો હતો. બે વર્ષના અરસામાં વરસાદ ન પડવાથી અહેમદાવાદમાં ૫૦૦ ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે ઢોરોમાં ભુખ્યાં અને દાણા સિવાય કંઈ જણાતું નહેતું. અમદાવાદમાંનો ખોરાકને માટે માણસો એક બીજાનો જીવ લેવા લાગ્યા હતા. એક સ્ત્રી ૫ શેર જુવાર લેઈને જતી હતી તેને તેના એક ઓળખીતા માણસે ગુંગળાવી મારી નાખી હતી. એક છોકરે પોતાના કુટુંબ સારૂ પૈસાના રોટલા માગ્યો હતો. તેને વસ્તાભાઈએ મારી નાખ્યો તેના પાસેના રોટલા લેઈ લીધા હતા.

હૈદરાબાદમાં દુકાળને લીધે ઘણા માણસ મરણ પામવા લાગ્યાં હતા. સરકારે ત્રેવીસ હજાર રૂપિયા બહારથી આપ્યા હતા અને પાંત્રીસ હજાર રૂપિયાનું અનાજ વેપારીઓને ભાવ ઉપર સરકારે પહોંચતું કરવા લાગ્યા હતા તે ખરીદ કર્યું હતું તથા બાકીનું અનાજ લાવવાને માટે કાઉન્સીલ ખાતા તેઓને સમજાવ્યા હતા. લોકો ભૂખથી એટલા હેરાન થઈ ગયા હતા કે લૂટ કરતા જતા અને અનાજની વખારો ફાડવા લાગ્યા એ લોકોને અટકાવવા સરકારી પોલીસ તો શહેરમાં ફરતા રાખવામાં આવ્યા હતા. વળી કેળવણીનું ખાતું તથા રોજ સમુહમાં માણસો મરણ પામતા !

અમીર ઉમરાવના [illegible] આર [illegible]
થયો હતો. વળી, આજે નેપાળમાં પણ અ
આવી આવ્યું હતું તેથી ત્યાંની હવાથી [illegible]
ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વધ
એને [illegible] કરવાને [illegible] [illegible] નેપા
મિલકતની [illegible] કરી હતી. આ વખત
ફેબ્રુઆરી માસની આખર સુધીમાં ત્યાં બે લાખ
રકમ ભેગી હતી, જેમાં મહારાણીના ફંડરૂ.
કમ ભરી હતી. આ દુકાળનું સંકટ ટાળવા મા
નનાં જુદા જુદા ભાગોમાં ઉપરાણાં થયાં હતાં.
દોઢ લાખ, વાયવ્યખૂણાના પ્રાંતોમાં પચાસ હજા
પોણો લાખ, અને મુંબાઈમાં ફક્ત ૨૫ હજારની
હતી. આ દુકાળની વેળાએ ગવરનર જનરલ લા
તાકીદ લાયક લેવા જણાવી હતી જેથી તે હિંદુસ
કોની તેમજ ઇંગ્લાંડની સરકારની પ્રશંસાને પાત્ર
હવે પછી પડતા દુકાળો સામે યોજતા ઉપાય
(તે વખતના) હિંદુસ્તાન ખાતાના વજીર (S
of State for India) લાડ સાલસબરીએ પાર્લામેં
એક ધારો પસાર કરાવ્યો હતો. અને તેના આ
સ્તાનની સરકારની કૌન્સિલના એક સભાસદને જા
કામ ઉપર જાગ્રુકનો અમલદાર નીમ્યો હતો આ
નું કામ કરકસરથી અને લાયક જગાએ નહેરો
મુખ્ય ગણાતું હતું.

प्रकरण ८ मुं.

વાયવ્ય દિશાના પ્રાંતોમાં પડેલા દુકાળ

હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં દુકા

[illegible]
કોઈના ખાસ કેટલા, પણ વધારે હતો. ઈ. સ. ૧૮
[illegible] વિગ્રહના પ્રાંતોમાં, પરાઈ [illegible] ર
એ વર્ષે બંગાળાની તેથી ઉપરાંત મરાઈ ને લીધે પણ
તંગી આવતી હતી. અને લોકોએ પણ દુઃખ વે
એ દુકાળ પછી તરતજ અંગ્રેજ સરકારે લોકોનું
ભઠ્ઠાઓ માટે મહેસુલની મોટી રકમ પાછી આપ
ફતેહગઢના તાલુકામાંથી એ દુકાળ વિષે હાથનો લખેલો
મળી આવ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યુ હતુ કે સરકારે લે
ખેડૂતોની મહેસુલની રકમ પાછી આપી દીધી હતી. તે
માટે એમ જણાવ્યુ હતુ કે એ વખતે કરાનો વરસાદ
થયો રવીનો પાક નાશ પામ્યો હતો. બંગાળામાંથી ર
અનાજ મંગાવ્યુ હતુ અને દરેક જાતનુ અનાજ વેપા
લાવતા તે માટે સરકાર તરફથી તેઓને ઇનામ તરીકે
રોકડ રકમ આપવામાં આવતી હતી. એ વખતે અ
૧ રૂનુ ચાળીસ (?) શેર વેચાતુ હતુ. એ વરસમા ગવ
જનરલે ઢંઢેરાની મારફતે નીચે પ્રમાણે રકમોનુ ઇનામ
મવાને જાહેર કર્યુ હતુ —

બનારસમા સો મણ	અનાજ લાવે તેને		રૂ.૧૫)	આપ
અલાહાબાદમા.	”	”	રૂ ૧૯)	”
કાનપોરમા.	”	”	રૂ ૨૩)	”
ફતેહગઢમા.	”	”	રૂ.૨૭)	”
બનારસમાં ઘઉં	અને જવ લાવનારને સોમણે		રૂ.૨૦)	આપ
અલાહાબાદમાં	”	”	રૂ ૨૨)	”
કાનપોરમાં.	”	”	રૂ ૨૪)	”
ફતેહગઢમાં.	”	”	રૂ ૩૧)	”

આ વખતે જશવંતરાવ હોલ્કર

[illegible] ખરકર શેઠને અરાઇ કરી, આવ્યા હતા તેથી અનાજના ભાવનો નાશ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૩૮-૩૯ના દુકાળનો વિગતવાર હેવાલ મળતો નથી. એ વરસમાં આગ્રામાં એક રૂપિઆનું ૧૭ શેર અને અલિગઢમાં એક રૂપિઆનું ૧૫ શેર અનાજ વેચાયું હતું. વળી એ સાલમાં કરાનો વરસાદ અતિ ઘણો પડવાથી પાકનો નાશ થયો હતો. જુવાનપોરમાં એક રૂપિઆનું ૧૬ શેરથી સાડા દસશેર અને કાશીમાં એક રૂપિઆનું ૨૧ શેર અનાજ વેચાયું હતું. ઇ.સ. ૧૮૧૯ અને ઇ.સ. ૧૮૩૭ની સાલમાં વરસાદની મોસમજ ભરમાઇ ગઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૭-૩૮માં દુકાળનું સંકટ ઘણું સખત તો હતું. પણ સારા નસીબે તે થોડા ભાગ ઉપર હતું. એ પછી ૪-૫ વર્ષ સુધી બરાબર મોસમ આવી નહિ, તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આગમજનાં ત્રણ વરસો એવી નિશાનીઓ બતાવવા લાગ્યાં હતાં કે ઇ. સ. ૧૮૬૧માં દુકાળ પડ્યા વિના રહેજ નહિ ઇ. સ. ૧૮૩૭-૩૮ના લોકોને અને ખેડુતોને જમીનના માલિકો તરફથી ઘણું સખત વેઠવું પડતું, તેથી તેઓ પાસે દુકાળની વખતે એક જગાએથી બીજી જગાએ વહેવાર ચલાવવાના સાધનો પૂરતા હતા નહિ, તેમ તેઓ ઉપર પડેલી આફતો પણ તેઓ ખમી શકતા નહોતા. એ વરસમાં આગ્રા, મથુરા, ઇટાવા, મીનપુરી, ફતેહગઢ, અને કાનપોરમાં અતિ ઘણું સંકટ આવ્યું હતું અને સંખ્યાબંધ મોત થતા હતા. લોકોનું દુ:ખ ટાળવા મહેસૂલના નજદીક દોઢ લાખ રૂપિઆ સરકારે પાછા આપ્યા હતા. વળી મીરત, રોહિલખંડ, દિલ્હી અલ્હાબાદ, અને આગ્રા એ ભાગોમાંના દુકાળે વીસથી પચીસ હજાર ચોરસ માઇલની જગા રોકી હતી. એટલા વિસ્તારમાં એંશીથી નેવું લાખ માણસની વસ્તી હતી, અને તે-

મખાવનમાં જતો હતો. આ દુકાળમાં માત્ર બોલાસુદર-માં ૫૯૦૦૦ ઢોર અને ૨૪૦૦૮ માણસો મરણ પામ્યાં હતાં, અને ૪૮૬૦૪ માણસો બાહારગામ જતાં રહ્યાં હતાં. મુજમગરમાં ૫૦ હજાર માણસોમાંથી ૪૨૫૬ મરી ગયાં હતાં, ૫૨૬૩ દેશ છોડી જતાં રહ્યાં હતાં, અને ૭૬૬૭ માણસોને બાંધકામો ઉપર કામે લગાડી તથા સખાવત કરી સંકટમાંથી બચાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઠેકાણે બાંધકામો ઉપર લાગેલાં માણસોનું પેટ ભરવાનો ખરચ દર મહિને દસ હજાર રૂપિઆનો થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૬૧મા મોરાદાબાદમાં દુકાળ ચાલ્યો હતો. એ તાલુકો ખોરાકની પેદાશને માટે પોતાના ઉપરજ આધાર રાખે છે. આ વખતે ત્યાંના પચાસ હજાર માણસો દેશાવર ખાતે જતા રહ્યા હતા વિશેષે કરીને સુમાર અને જુલા વર્ગના લોકોએ ઘણુ સંકટ વેઠ્યુ હતુ. એઓ ગામડાના ખેડુતો, નોકરો અને ધંધાદારીઓ હતા. મોરાદાબાદમા લોકોના છૂટકારાના ઉપાયો લેવા જે મંડળી ઊભી થઇ હતી. તેણે પોતાના હાથ તળે બીજી ઘણીક મંડળીઓ ઊભી કરી લોકોના દુ ખ ટાળવાને તેમને દુકાળ વિનાના મૂલકમા મોકલી દેવાનો સઘળો ખરચ પુરો પાડયો હતો. જે લોકો ચાલવાને શક્તિમાન ન હતા તેઓને ગાડીઓમાં બેસાડી છૂટકારાની જગા ઉપર મોકલી દેવામાં આવ્યા હતાં. મોરાદાબાદમાં ગરીબોનુ પોષણ કરવાના સ્થળને માટે અર્ધું માઇલ વિસ્તારની જગા રોકવી પડી હતી કામ કરનારાં માણસોની મજબૂતી સંબંધી તપાસ કરી જે લાયક હોય તેમને કામે લગાડવામાં આવતા, અને અશક્ત માણસોને બેસારી રાખીને તેમનુ પોષણ કરવામાં [illegible] કરનારાં માણસોને રોજ આટા [illegible] અને [illegible] ટક, તથા

અશક્ત માણસોને ખોરાકના આઠ અને બાળકોને ૧॥ ચટાક આપવામાં આવતો. રૂ કાંતવા, કપડાં વણવાં, દોરડાં બનાવવાં, અનાજ દળવા, રસ્તા બાંધવા, અને કુવાઓ ઊંડા કરેવાનાં કામ પાછળા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ કામે પાછળ રૂ. ૬૬૦ નું ખરચ અને રૂ. ૧૭૦૨ની આવક થઇ હતી. ગરીબોનું પાલણ કરવાનાં મકાનો ઘણાં ૨૯૨૭ ગુખવામાં આવતાં હતાં. અને દરદ પેદા ના થાય તેટલા માટે તેમની પાસેનાં ગંધાતાં ચીંથરાં બાળી નાંખ્યાં હતાં. મે મહિનામાં ૪૨૧૭ માણસોમાંથી ૬૧ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. પડદામાં રહેનારી જે સ્ત્રીઓ બહાર આવી શકતી નહોતી તેઓ પાસે રૂ તથા ઉન એક ચટક બાર કતાવી તેના બદલામાં એક આનો આપવામાં આવતો. ચાર મહિનામાં સઘળાં મળી ૩૩૦૨૦૩ લોકોને દુઃખથી છોડવવામાં આવ્યાં હતાં. અને તેઓ પાછળ રૂ. ૧૭૧૮૫-૩-૯નો ખરચ થયો હતો. આ કામને માટે જે ઉઘરાણું કર્યું હતું તેમાં રૂ. ૧૦૭૦૪-૧૪-૦ ભરાયા હતા અને તેટલીજ રકમ સરકારે આપી હતી. વળી એ ઉપરાંત આગ્રામાં છૂટકારા માટે ઊભી થએલી મંડળીઓએ પાંચ હજાર રૂપિઆ મોકલાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩માં દુકાળ પડ્યો ત્યારે અયોધ્યા, કાનપોર અને બાન્દામાં વરસાદની તંગી પડવા સાથે કોગળીઆનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો. આ વખતે ફક્ત લખનોર શહેરમાંજ ૭ અઠવાડીઆમાં પચાસ હજાર માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. અયોધ્યાના મુસલમાન શાહે આ સંકટની વખતે ૧ લાખ રૂપિઆ બક્ષિસ તરીકે આપ્યા હતા અને ૫૦૦ બંદીવાનોને છોડી મુક્યા હતા. કોગળીઆના દરદ ઉપર ઔષધ તરીકે આ વખતે બરફનું પાણી અ. .

આવતું હતું. અને તે બરફ રાખવાના મકાન ઉપર ઘણી સારી ચોકસી રાખી દરદીને માટે સેવા આવનારને ના પાડવામાં આવતી નહોતી. એક જોષીએ આ બધી વિપત્તિઓ વિષે આગળથી કહ્યું હતું. તેને અયોધ્યાના શાહે પાંચ હજાર રૂપિઆનું ઇનામ આપ્યું હતું. આ સાલમાં દિલ્હી તરફ પણ ભારે તંગી ચાલવા લાગી હતી. ઝાંસી અને બિકાનેરથી લોકો દિલ્હીમાં નાશી આવ્યાં હતાં. તેમજ દિલ્હીમાં અનાજ સસ્તું મળે છે એવું સાંભળીને ઉત્તર પશ્ચિમ તરફના શેખાવટી વગેરે લોકો અનાજ ખરીદવાને ત્યાં આવ્યા હતા તેથી રૂપિયાનું ૪૦ શેર અનાજ મળતું હતુ તે એક અઠવાડીઆમાં ત્રીસ શેર થઇ ગયુ હતું. આવું જોઇને લોકો બુમ પાડવા લાગ્યાં હતા કે બહાર જતું અનાજ સરકારે અટકાવવું જોઈએ, નહિ તો અતિશય મોટો દુકાળ ચાલશે.

બુંદેલખંડમાં તંગી ચાલવાથી ગરીબોને કોઇ રીતનું કામ કાજ મળતું નહોતું. અનાજ પણ એટલું મોઘું થઇ ગયુ હતુ કે તે તેઓથી ખરીદ થઇ શકયું નહિ. બાર્ડસસ નામનાં ખાટાં ઝાડવા ઉપર તેઓ થોડો વખત પોતાનો નિભાવ કરી શકયાં. પણ પાછળથી તે પણ મળ્યાં નહિ. કેટલીક ભૂખે મરતી માતાઓ પોતાનાં છોકરાંઓને ખાવા લાગી હતી, અને હજારો બાળકો બે આનાથી એક રૂપિઆની કીમતે વેચાઇ ગયાં હતાં. કાલપીમાં જેઓ ગરીબ લોકોનો દેખાવ જોતા તેઓને તેમના જીવનાં હાડપિંજર માલમ પડતાં હતાં. સેંકડો લોકો મરતાં હતા અને તેમનાં મૂડદાને સિઆળિઆં, કૂતરા અને ગરધણો વગેરે પશુ પક્ષિઓ ફાડી ખાતાં હતાં. વળી કેટલાંક મૂડદાને જમના નદીમાં નાખવામાં આવતા હતાં. ગંગા અને જમના વચ્ચેના મુલકમાંથી અને અયોધ્યાના ભાગમાંથી ખોરાક મેળવવાની

ભાગતું હતું. અને તે બાદ શાહજહાંના મોગલ વૈભવ
ભારી થઈ ખાલી રાખો કરીને પાડે તેવા આબાદીને તે
ડાકમાં આવતી નહોતી. એક ઓરંગઝેબે આ બધી વિપ
ત્તિને આગળથી કહ્યું હતું. તેને અટકાવવા સારૂ પાંચ
કરિમનું ફરમાન આપ્યું હતું આ સાલમાં દિલ્હી
પણ ભારે તંગી આવવા લાગી હતી. ત્યાંની અને સિં
ધી કે કિરિકોમાંનાશી આવ્યાં હતાં. તેમજ દિલ્હીમાં અ
ન્નનું ભરૂં છે એવું સાંભળીને ઉત્તર પશ્ચિમ તરફના
ડી વગેરે લોકો અનાજ ખરીદવાને ત્યાં આવતા હતા તેથી
નું ૪૦ શેર અનાજ મળતું હતું તે એક આશરે
ત્રીસ શેર થઈ ગયું હતું. આવું જોઈને લોકો ખૂબ પા
કાર્યા હતા કે બહાર જતું અનાજ સરકારે અટક
જોઈએ, નહિ તો અતિઆગ્રહ મોટો દુકાળ ચાલશે.

બુંદેલખંડમાં તંગી ચાલવાથી ગરીબોને કોઈ રી
ત કામ કાજ મળતું નહોતું અનાજ પણ એટલું મોંઘુ
થયું હતું કે તે તેઓથી ખરીદ થઈ શકતું નહિ. ખાર્ડ
નામના ખારા ઝાડના ઉપર તેઓ થોડો વખત પોત
નિભાવ કરી શક્યા. પણ પાછળથી તે પણ મળ્યાં ન
હિ. કેટલીક ભૂખે મરતી માતાઓ પોતાના છોકરાંઓને વે
ચવા લાગી હતી, અને હજારો બાળકો બે આનાથી એક
રૂપિયાની કીમતે વેચાઈ ગયા હતા. કાલપીમાં જેઓ ગરી
બ લોકોનો દેખાવ જોતા તેઓને તેમના જીવતાં હાડપિંજ
ર માલમ પડતા હતા. સેંકડો લોકો મરતાં હતા અને તેમ
ના મૂડદાને શિયાળિયાં, કૂતરા અને ગરધણો વગેરે પશુ પક્ષિ
ઓ ફાડી ખાતાં હતા. વળી કેટલાક મૂડદાને જમના ન
દીમાં નાખવામાં આવતા હતા. ગંગા અને જમના વચ્ચેના
મુલકમાંથી અને અયોધ્યાના ભાગમાંથી ખોરાક મેળવવાને

આશાએ ચોકસ જળ જમના નદી પસાર કરી જતાં હ-
તાં. ચાર વરસથી (બુંદેલખંડમાં) તંગી ચાલતી હતી તે-
થી આ વખતે તે ઘણી જબરી જણાઈ હતી. ઘણું માણસો
જ્યાં ત્યાં રખડતા તથા ખરાબ ખોરાક ખાતા ટોળે દરેક-
વાર દરેડો પેઠા પતાં હતા. કાનપુરમાં દરરોજ સહુ હજાર
માણસનું પેટ ભરવામાં આવતું હતું ત્યાં કોઈ વખતે જાણે
હતા. અને તેઓને માટે જાહેર ઉપરાળુ પગાર દેવા કરી-
સ. બે હજાર ખર્ચ્યા હતા. આ વખતે અકસ્માતે એક કૂ-
ડ ફાળુ કરી તેના નાખ્યા અહિઆ મોકલી ફિરકા તે

[illegible]

[illegible] લોકોની ખૂબી નહિ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible]
[illegible] અને [illegible] લોકો [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પણ [illegible] [illegible]
[illegible] કે [illegible] [illegible]
[illegible] હતી. આમ અને [illegible]
[illegible] આવતો [illegible] અને
[illegible] નહીં તો [illegible] સરકારે [illegible]
[illegible] ઉપર [illegible] હતા ત્યાં [illegible]
[illegible] અને તેઓની સંખ્યામાં
[illegible] અને [illegible]
[illegible] આ [illegible] મન [illegible]
[illegible] હતી
[illegible] સરકાર [illegible]
[illegible] અને તે
[illegible] હજાર
[illegible] માટે [illegible]
[illegible] હતા [illegible] અને [illegible]
લોકોને [illegible]
[illegible] હતી [illegible] આ [illegible]
[illegible] હજાર માણસોને [illegible]
ના અને ચાર હજાર માણસોને [illegible] કામમાં રો-
ક્યો હતો. લોકો [illegible] મરતા પણ કોઈ કોઈ-
ની હરી દરકાર કરતું નહોતું [illegible] માતાઓ પોતાના
[illegible] બાળકોનું દુઃખ નહિ જોઈ શકવાથી તેઓ [illegible]
[illegible] વખતે તેમને [illegible] નદીમાં

હતો. આબુવીના રહેઠાણનાં ખુલાસીઓને ઘણી તથા સિપાઈઓ-
ની જરૂર ઓછી હતી. કેદીઓને આમાંથી ફેરેક ગુણ કામે
લગાડી ત્યાં (બાળકો) આવતાં અનાથોને આપ્યાં હતાં.

ફતેહગઢ અને કાનપુરમાંથી મળી આવેલાં પચીસ
હજાર બાળકોને ધારકિક કામે લગાડ્યાં હતાં, અને એમ-
ના મો તો બોકોનું ફંડ ઉઘરાવવા સારુ એક ફંડ રૂપિયા
નાખવાને તે તૈયાર થયા હતા. વળી જેપુરનો ખાસેથી
મદદ તેમને પાછું આપવા ઉપરાંત આખ ઉપર
વીરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. ફંડખાનાના ‡ રીલીફ ફં-
ડમાંથી બધા મળીને ૮૦૫૦૦ રૂપિયા મળ્યા હતા.

જેપુર અને રજવાડામાં વરસાદ પડ્યો નહોતો
[illegible] આવો [illegible] ચેતન થઈ [illegible] ચાલતો હતો.
જુન, જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં [illegible] એક [illegible]-
[illegible] પણ [illegible] [illegible] કેરો [illegible] [illegible] આવવા [illegible]-
[illegible] હતા અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતાં.
[illegible] [illegible] [illegible] નામો હતા [illegible] [illegible] રહેવાસી
[illegible] [illegible] રેશ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવા [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] એમ [illegible] ગયા હતા. કારણ
કે તે કામ કરવા [illegible] [illegible] [illegible] અને ઢોર મર્યા [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મહેસુલ [illegible] નહેતું [illegible]-
[illegible] [illegible] આપવા ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] હતાં.
[illegible] જેપુરના [illegible] [illegible] હતા, અને ઘણાં એક
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા [illegible] [illegible]
[illegible] ઉપરાંત થયું હતું તેમાં [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] ‡ ([illegible])આપ્યા હતા.

‡ Relief Fund. સ.કટને દુઃખમાંથી છોડવવાને—
કોઈનું દુઃખ કમી કરવાને જે ઉઘરાણું કરવામાં આવે છે તે.

વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં પડેલા દુકાળનું દુઃખ ટાળવા જે ઉઘરાણું થયું હતું તેની એકંદર રકમ રૂ. ૧૨૬૯૪૪) ની થઇ હતી અને તેમાંથી નીચલા ભાગો ઉપર થોડા થોડા રૂપિઆ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.—

આગ્રાખાતે.....રૂ.૨૦૦૦૦. દીલ્હી ખાતે........રૂ.૪૦૦૦
કાનપોરખાતે....રૂ.૧૨૦૦૦. ફ્તેહપોર ખાતે....રૂ.૩૦૦૦
ફ્તેહગઢખાતે.....રૂ.૮૦૦૦. બોલંદશાહર ખાતે..રૂ.૨૦૦૦
મીનપુરી ખાતે.રૂ.૧૧૦૦૦. હમીરપુર અને } ..રૂ.૬૦૦૦.
ઇતાવા ખાતે. . રૂ.૧૦૦૦૦. કાલપી ખાતે... }
અલીગઢ ખાતે...રૂ ૬૦૦૦. ખાનદા ખાતે....રૂ.૫૦૦૦.
મુતરા ખાતે.....રૂ ૬૦૦૦. કરનાલ ખાતે.....રૂ ૨૦૦૦

મનીપુરમાં એક આગ્રાવાડીઆ ફરતી વાડ ભરી લેઇ ત્યાં ગરીબોને જમાડવામાં આવ્યાં હતાં. નબળામાં નબળા જુવાનને ત્રણ ચવાટી એટલે એક રતલ જેટલી રોટલી આપવામાં આવતી, તેથી વધારે નાનવાન અને નબળાં છોકરાને બે રોટલી, અને બાકીનાઓને એક રોટલી આપવામાં આવતી હતી, અને એજ વેળા ભીસ્તીઓ તેઓને પાણી પાતા હતા એ પ્રમાણે રોજ ૧૯૫૦ માણસોનાં પેટ ભરવામાં આવ્યાં હતાં.

આ કામ મજુરોને દરમહિને એક લાખનો ખરચ પડતો હતો, અને મહેસુલ ન લેવામાંજ બીજા દસ લાખની ખોટ આ સન સબબમાં ગણવામાં આવી હતી.

વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતના રહેવાસી મજાખરા એવા છે કે તેઓ અનાજ ઉપર જીવે છે વળી તેઓ એવા બેદરકાર છે કે આવતી કાલે શું થશે તેનો વિચાર ન કરી, જેઓ સસ્તા વખતને માટે અનાજ ભરી ના રાખે. જેઓની પાસ એટલો પણ સામાન ના હોય કે તે દુકાળની વખતે

વધી નાખી પૈસા મેળવે, તેઓમાં એક બીજાને મદદ કરવાની લાગણી અને જાહેર હિમ્મત નહોય, તેઓમાં [illegible] ટેક તથા ભાવની સભાવના પણ ન હોય, અને તેઓ [illegible] દેશનો મોટામાં મોટા ભાગે અનાજ ભરી રાખે, [illegible] કો.માં અને તેવા મુલકોમાં ગરીબોની હાલત બહેતર [illegible] હમામ હોવી જોઈએ. અને ગરીબો કમાલ રે [illegible] દુકા[illegible] સંકટ ઘણુંજ વધતું જોઈએ.

આ ભાગોમાં દુકાળના જુમલા અટકાવવા [illegible] બાંધકામોની ઘણી જરૂર છે. [illegible] ફરીને [illegible] ઘણુ પ્રમાણનો જોઈામાં મોટો ચીજે આમ પાક [illegible] લાભ થઈ શકશે, અને તેથી દુકાળના વખતે પણ [illegible] નું પડશે નહિ [illegible] નિવાય એ [illegible] આગગાડીના રસ્તાની ઘણીજ જરૂર છે. [illegible] [illegible]

[illegible]

प्रकरण ९ मुं.

કાશ્મિરમાં પડેલા દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭માં કાશ્મિરમાં દુકાળ પડ્યો હતો
વખતે ત્યાં ઘણુંજ સંકટ આવ્યું હતું. આ વખતે મહાર
રણસિંગ રાજ કરતો હતો અને દીવાન બાઈસાખાં
હતો. એ દીવાન ઘણો જુલમી હતો તેથી કાશ્મિ
લાખો વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ, અને નાણાવટીઓ,
પોતાના જીવનો અને ઝવેરનો બચાવ થાય ત્યાં જતા
હતા. એઓનો માફક બેકુનો તથા તવંગર લોકો પણ બા
જતા રહ્યા હતા. આથી કરીને કાશ્મિરનો મોટો ભાગ વે
થઈ પડ્યો હતો, અને મોટા વિસ્તારની જમીન વગર
પડી રહી હતી. એ દુકાળ ઘણા જોસમાં આવ્યો હતો.
લોકો કાશ્મિરમાં બાકી રહ્યા હતાં તેઓ ઝાડનાં મૂળી
તથા જમીનમાં ઉગતી વનસ્પતિ ખાઈ જીવવા લાગ્યા હ
અને પોતાના બચાવ માટે ઝાડોમાં ભરાઈ રહેતા હ
આ વખતે બેકારી તથા તંગી ચાલવાથી પચીસ હજ
માણસો મરણ પામ્યાં હતા. ઘણા માબાપોએ ફક્ત
ખોરાકને માટે પોતાના બાળકોને વેચી નાખ્યાં હતાં અ
કેટલાકે તો તેમને મારી ખાધા પણ હતાં.

આ વરસે મહારાજાએ પૈસા અને અનાજ વગેરે
બક્ષિસ કરવા ઉપરાંત બે વરસનું મહેસુલ માફ કીધું હ
તથા પોતાના દેશની આસપાસ આવેલી પહાડી ખીણ
ચોકી રાખેલા છતાં હજારો લોકો ... બહાર ગ
હતાં. ૭૦ હજાર માણસો લાહોરના
... હતા એ લોકોને પેશાવર ઉપર

प्रकरण ९ मु.

કાશ્મિરમાં પડેલા દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૩૩માં કાશ્મિરમાં દુકાળ પડ્યો હતો
ખતે ત્યાં ઘણુંજ સંકટ આવ્યું હતું. આ વખતે મહારા
રસિંગ રાજ કરતો હતો અને દીવાન બાઈસાખાસિં
તો. એ દીવાન ઘણો જૂલમી હતો તેથી કાશ્મિરન
લાખો વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ, અને નાણાવટીઓ, જે
પોતાના જીવનો અને ઝવેરનો બચાવ થાય ત્યાં જતા રહ
હતા. એઓની માફક ખેડુતો તથા તવગર લોકો પણ બહાર
જતા રહ્યા હતા. આથી કરીને કાશ્મિરનો મોટો ભાગ વેરાન
થઇ પડયો હતો, અને મોટા વિસ્તારની જમીન વગર ખેડે
પડી રહી હતી. એ દુકાળ ઘણા જોસમાં ચાલ્યો હતો. જે
લોકો કાશ્મિરમાં બાકી રહ્યાં હતાં તેઓ ઝાડનાં મૂળીઓ
તથા જમીનમાં ઉગતી વનસ્પતિ ખાઈ જીવવા લાગ્યાં હતાં
અને પોતાના બચાવ માટે ઝાડોમાં ભરાઇ રહેતાં હતાં.
આ વખતે બેકારી તથા તંગી ચાલવાથી પચીસ હજાર
માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. ઘણા માબાપોએ ફક્ત એક
ખોરાકને માટે પોતાનાં બાળકોને વેચી નાખ્યાં હતાં અને
કેટલાંકે તો તેમને મારી ખાધાં પણ હતાં.

આ વરસે મહારાજાએ પૈસા અને અનાજ વગેરેની
બક્ષિસ કરવા ઉપરાંત બે વરસનું મહેસૂલ માફ કીધુ હતું.
તથા પોતાના દેશની આસપાસ આવેલી પહાડી ખીણોમાં
ચોકી રાખ્યા છતાં હજારો લોકો કાશ્મિરમાંથી બહાર ગયાં
હતાં. ૩૦ હજાર માણસો લાહોરના દરબાર આગળ આ-
વ્યાં હતાં, એ લોકોને પેશાવર ઉપર હૂમલો લઇ જનાર
લશ્કરની છાવણીમાં ખોરાક લઈ જવા અને તેની સંભાળ

ભોગવેલ આવતા જમાનાને માટે આપીછે, પણ તે અને આપણે હજુ પૂરેપૂરી નથી, કારણ કે જેમ નવા વરસે નવ દુકાળ પડેછે તેમ સેકો નથી થયું ખાઈ બેસેછે. પાછળ થઈ ગએલા કેટલાંક જબરાં દુકાળોએ આપણને શીખવાડ્યું છે કે ભૂખમરો અને તેનાથી નીપજતાં ભયંકર પરિણામ અટકાવવાં હોય તો સાધારણ ઉપાયો કંઈ કામે લાગી શકતા નથી. જ્યારે સંકટ ઘણું મોહું હોય છે ત્યારે જે નિયમો પ્રમાણે અનાજનો જથો બહારથી મેળવવામાં અને દુકાળના મુલકોમાં વાપરવામાં આવેછે તે નિયમો પૂરેપૂરા લાગુ પડી શકાતા નથી. તેમજ અરસપરસ વહેવાર ચલાવવાને દેશનાં સાધારણ સાધનો પૂરાં પડી શકતાં નથી. જમીન તથા જળના માર્ગો જેઓનો દુકાળની વખતે ઘણો ખપ પડેછે તે એ ભાગી તુટી જાયછે અને વહેવારમા મોટી અડચણ આવી પડે છે. તાલુકાઓના વગર અજમાયસ પામેલ અમલદારો દુકાળનુ સંકટ ટાળવા અને તેની સામે થઈ (અટકાવવા) શક્તિમાન થતા નથી. છૂટકારાના બાંધકામો પાછળ શું શું ઉપાયો લગાડવા તે વિષે જૂદા જૂદા અમલદારો જૂદા જૂદા વિચાર આપે છે. અને એ પ્રમાણે એક મતના વિચાર ન થવાથી જે કામો તે વિચારોના પરિણામ તરીકે ઊભા થાયછે તે બરાબર ચાલતા નથી અને તેથી લોકોના છૂટકારાની જે આશા રાખવામા આવેછે તે પાર પડતી નથી એ સઘળા દુકાળના ધડા છે વળી એ ધડા આપણને એવુ શીખવે છે કે દુકાળની વખતે પૈસા કરતા ખોરાક વધારે અગત્યનો છે. વળી એ ધડા એવુ પણ શીખવેછે કે એ વખતે ખોરાક માણસની જીંદગી બચાવી શકે છે પણ કામ કરવાને તે માણસોને શક્તિ આપતો નથી. ખાવાના સબાનતથી થોડુ ઘણુ દુઃખ

દૂર થાય છે, પણ વિપત્તિ સર્વ ઠેકાણે ઠેકાણે એક હોય છે ત્યારે એને માટે સંભાળવાનું કાંઈ ચાલતું નથી. જૂદા જૂદા ઠેકાણાંના અનાજના ભાવ જૂદા જૂદા. અમલદારો સરકારને વધુ મથક ઉપર મોકલી આપે છે તે ઉપર પૂરતો ભરોસો રાખી શકાતો નથી, કારણ કે અમલદારોને એ વિષેનો પૂરેપૂરો અનુભવ નહિ હોવાથી બરાબર ભાવ મેળવી શકતા નથી, અને તેથી બીજાઓને ભૂલાવામાં નાંખે છે. આ સઘળા કીમતી ધડાઓ આગળ થઇ ગએલા દુકાળ આપણું શીખવે છે, તે છતાં માણસનું મન એવું ભૂલકણું છે અથવા એવા ગુંચવાડામાં આવી પડે છે કે જ્યારે ખરે ખરો દુકાળ આવી પડે છે ત્યારે એ સઘળા ધડા ભૂલી જવાય છે, અને તે પાછા નવેસરથી શીખવા પડે છે.

प्रकरण ११ मुं.

હિંદુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર.

દુકાળનું અર્થશાસ્ત્ર જાણવું એ તેની ઉત્પત્તિ, તેનો વધારો અને તેના ફેલાવાનાં મૂળ કારણોનું જ્ઞાન મેળવવા બરાબર છે. હિંદુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર આ દેશમાં વારંવાર પડતા દુકાળના દુઃખોના મુખ્ય કારણો દર્શાવે છે. 'હિંદુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર' એવા નામનું એક ચોપડીનું મિ૦ લાકિન નામના એક અમેરિકને ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના શરૂઆતમાં આ દેશમાંજ છપાવી પ્રગટ કર્યું છે. મિ૦ લાકિને પોતાના આ ગ્રન્થના વિષયને જૂદા જૂદા અગીઆર ભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યો છે. જેમાં દુકાળ વારંવાર કેમ પડે છે તથા અટકાવવા સારૂ કેવા ઉપાયો લેવા પડે છે. અને કેવા ઉપાય લેવા જોઈએ. તે વિષે દુકાળ પણ ઘણી સારી રીતે સમજાવેલું છે. એ પુસ્તકના પહેલા એકાદ

ભાગનો સાર અહિં દાખલ કરવો જરૂરનો જણાયછે.

મિ. બાર્નસ કહેછે કે હિંદુસ્તાનના આબહવાના ઇતિહાસો તરફ જોતાં માલમ પડે છે કે તે દુકાળોને જન્મ આપનારો એક મુખ્ય દેશ છે. એ આફત એ દેશ ઉપર અસલથી ઉતરતી આવી છે. અને આગલા વખતમાં જે ખરાબી થઇ હશે તે ઘણીજ ભયંકર અને મોટી હશે એમાં શક નથી; પણ સારા ભાગ્યે હાલના સુધારાના વખતમાં એ જાતની આફતો વખતે થતી ખરાબીનો ઘણો અટકાવ થયો છે, તોપણ એવા જાતના બનાવો તદન અટકાવવા માટે સરકારે અને સત્તાવાળાઓએ વધારે મજબૂત ઉપાયો લેવાની જરૂર છે. અને તેમ કરવા આગમચ દુકાળો કેવે પ્રકારે અને કયા મૂળોથી શરૂ થવાને બની શકે છે, તે બાબતોમાં તપાસી જવું જોઈએ છીએ.

પહેલો વિચાર એ કરવાનો છે કે, આ દેશમાં પડતા નિષ્ફળ વરસાદથી ખેડુતોને તુરત કેવા પ્રકારનું પરિણામ નિપજે છે? આ વિચાર કર્યા પછી બીજો વિચાર એ કરવાનો છે કે, તે કાળો સમય તથા બીજી બાબતોથી દુકાળની બાબતને વધવા તથા ઘટવાનો કેટલો અને કેવો સબંધ રહે છે? આ બાબતનો ખુલાસો કર્યા પછી ત્રીજો અને અગત્યનો વિચાર એ કરવાનો છે કે, દુકાળ તથા તેની પૂઠના રોગચાળા શા પ્રકારે દાબી શકાય? આ ત્રણ વિચારનો ફડચો કરતાં બે મુખ્ય બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે તે એ કે દુકાળની શરૂઆતમાં તેની સામે તૈયાર થતા લોકોના ઉત્સાહ કેવા પ્રકારે ધ્યાનમાં રાખવી. તથા આરોગ્ય આપનારા ઉપાયો કેવા ધોરણથી ચાલુ કરવા.

હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ પડવાના બે મુખ્ય કારણો ગણા-

મિ० બ્રાઉન તેમની સંસાર વ્યવહારી અણઘડ હાલત જ
ણાવે છે, અને તેમાં બ્રાહ્મણોને માથે તે મોટી બદનામી મૂ
છે. વળી તે તેમને ખાઉધરા, ઠગ અને મતલબીઅ
લોક ગણે છે અને કહે છે કે, તેઓ ધરમને બહાને ગરીબ
રૈયત તથા ખેડુતોને તદન નીચોવી નાખી પૈસાથી ખુવાર
કરી નાખે છે. એ લોકોની (ખેડુતો વગેરેની) ખરાબીનું વ-
ળી બીજું સાધન મારવાડી અને વાણિઆઓને મિ० બ્રા-
ઉન ગણે છે. એ લોકો ખેડુતોને નાણાં ધીરી તે ઉપર મો-
ટી રકમનું વ્યાજ ખાય છે. અને જે તેઓના હાથમાં આ-
વ્યો તેને છેક નીચોવી નાખી તેની ખરાબી કર્યા સિવાય
રહેતા નથી. વળી એમનામાં બીજી ખરાબ રીત એ હોય છે કે,
પાકનો નાશ થવા પછી તેઓ ખેડુતોને કોઇ પણ જાતનો
આશરો આપી ટેકવી રાખતા નથી, પણ તેમની નરમ દ-
શા થએલી જુવે કે તરત પોતાનો સંબંધ વહિવટ નકી
કરી અલગા થઇ બેસે છે. અને તેમ થવાથી ખેડુતો બિ-
ચારા છેક ખરાબ હાલતમાં આવી જઈ ભીખ માગવાની
અણી ઉપર આવી બેસે છે.

દુકાળની શરૂઆત થતાં કણબી અને સાધારણ ધંધા-
દારીઓની એ પ્રમાણે ખરાબી થવા માંડી કે પછી તેના
છાંટા ઝડપથી આસપાસના બીજા લાગતા વળગતા લોકો
ઉપર ઉડવા માંડે છે. એ બીજા લોકોમાં ઘણુંકરીને ચમાર,
માહાર, રામોસી તથા બીજી હલકી જાતના લોકો જેઓ
ગામ ગામડામાં મુખ્યત્વે કરીને કણબી અને રૈયતનેજ આ-
ધારે પડેલા હોય છે તેઓ સપડાય છે. એમના પછી ગામ-
ના તમામ નાના મોટા રહેવાશીઓ તથા આજુબાજુ-
ના લોકોનો વારો આવે છે તેઓ ઉપર એકદમ એ
આફત આવતી નથી પણ ધીમે ધીમે આવે છે,

દેશના એક ભાગ ઉપર પાકની ખરાબી જણાય છે, પણ તે દેશના બીજા ભાગ ઉપર તે ઉગી નીકળે છે. એ ટલા માટે સંભાળથી અનાજ વાપરવામાં આવે તો દુકાળ નો ભય ઘણા પ્રકારે ઓછો થઇ જાય; પણ જો ખઇ રે કટ આવે છે તેતો વેપારીઓ જે છૂટથી વેપાર કરે છે તે મની વચ્ચે સરકાર આવે છે તેથીજ. ચોકસ ભાવને વાજબી ભાવ ગણી તે ભાવે અનાજ વેચવા સરકાર વેપારીઓ હુકમ કરે છે અથવા ફરજ પાડે છે. આ ચોકસ ભાવ સ વે ઠેકાણે લોકોને અનાજ ખરીદવામાં સગવડ પડતો થઇ પડે છે, અને તેથી લોકો જયાબંધ અનાજ ખપાવવા માંડે છે; અને જ્યારે એવી રીતે બેહોળેપણે અનાજ ખપાવવા લાગે છે ત્યારે પાછળથી દુકાળ પડે છે, માટે સરકારે અનાજના ભાવનો વચ્ચે આવવું નહિ. આદમ સ્મિથના આવા વિચારો યૂરોપના વેપારીઓના સબંધમાં કદાપિ લાગુ પડે. પણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ ઉપર તે લાગુ પાડવા જતાં દુકાળનું ચક્ર ઉલટું ફરી ગયા સિવાય રહે નહિ. એ વિચાર અને નિયમો જો હિંદુસ્તાનની સરકાર હિંદુસ્તાનના દુકાળના સબંધમાં લાગુ પાડે તો તેણે મોટી ભુલ કરેલી ગણાય. યૂરોપના વેપારીઓમાં જે ઉલટ, ઉત્સાહ અને સાહસીકપણાના ગુણો હોય છે તે હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં નથી યૂરોપનો દરેક વેપારી દુકાળની વેળા જેમ બને તેમ અનાજનો મોટો જથો ભેગો કરવા પોતાનું સઘળું નાણું વગર અચકાયે રોકી નાખે છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તેમ થતું નથી. અહિના વેપારીઓ એટલા હિંમતવાન, વગર અદેખાઇના અને સ્વતંત્ર હોતા નથી. તેઓની નાત જાતની કડવી રીતિઓ તેઓના સ્વતંત્રપણામાં એક મોટો અટકાવ થઇ પડે છે. વળી તે ઉપરાંત તેમની પાસે પૈસા-

રાખવાની અગત્ય છે. બનતા સુધી અનાજનો વેપાર સરકારે વેપારીઓને છુટથી કરવા દેવો. જો ખાનગી વેપારનાં સાધનો તૂટે તોજ સરકારે વચ્ચે પડવું. સરકાર જેટલું કરે તેટલું એક વેપારી કરી શકે નહિ, પણ વળી સઘળા વેપારીઓ જેટલું બજાવે તેટલું સરકાર બજાવી શકે નહિ. દુરથી ખોરાક મંગાવવો હોય તો સરકારની મદદની ખંજી જરૂર પડેછે, માટે તેવી વખતે સરકારે બહાર પડવું. વળી કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે દુકાળની વખતે બનતા સુધી અનાજનો ભાવ મોંઘો રાખવો, કારણ કે મોંઘા ભાવને લીધે લોકો મરજી પ્રમાણે ને ખરીદ કરી તેને બહોળી રીતે ખપાવશે નહિ. પણ ગરીબ લોકો મોંઘા ભાવને લીધે ને ખરીદી ન શકવાથી મરણ પામે માટે એ મોંઘા ભાવનો નિયમ ફાયદાકારક જણાતો નથી. અર્થશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે આ મોંઘા ભાવની રીત કદાચ દુકાળની શરૂઆતમાં ઠીક જણાય. પણ ધમચોકાર દુકાળ ચાલતાં તેવા નિયમો વાપરવા જતાં ઘણા જીવની હાનિ થયા વિના રહે નહિ. માટે એ નિયમો નકામા છે વળી હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ યુરોપના વેપારીઓ જેવા સાહસિક ન હોવાથી આ જાતના નિયમો હિંદુસ્તાનમા લાગુ પડી શકતા નથી.

મિ. ડાલઝેલના વિચાર.

મદ્રાસ સિવિલ સરવીસ વાળા મી ડાલઝેલનું કહેવું તો વળી એવું છે કે, અર્થશાસ્ત્રના કાયદાઓને મજબૂત વળગી રહેવાથી તંગીનો વખત સામો દુકાળના રૂપમાં બદલાઈ જાયછે, અને તેમા અટકાવ થઈ શકતો નથી. તંગીના વખતમાં જેટલા લોક મરણ પામેછે તેના કરતાં વધારે લોક ઉપલા નિયમો લાગુ પાડી તેજ પ્રમાણે ચાલતાં મરણ

પામેછે. વળી તે કહેછે કે સરકારે વેપારીઓની વચ્ચે ન આવવું એ નિયમ નુકસાનકારક છે, કારણ કે અનાજનો ભાવ મોંઘો હોવા છતાં વેપારીઓ પૂરતું અનાજ પૂરું પાડી શકતા નથી, અને તેથી કરીને સંખ્યાબંધ લોક મરણ પામે છે. લોકોના આવી રીતે મોત થતા અટકાવવા સારૂ વેપારીઓ પાસે નાણાંની મોટી રકમ જોઇએ, અને બજારમાં તરત ને તરત જે ફેરફારો થાય તેને અનુસરીને કામ કરવું જોઇએ. આ બધા દુકાળોના અનુભવ ઉપરથી નક્કી થયુંછે કે હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ પડે તો તે વખતે સરકારે વચ્ચે પડી તેથી પડતાં દુઃખ અટકાવવાં જોઇએ, નહિ તો ભયંકર આ-ફતો આવી પડયા વિના રહે નહિ

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હિંદુસ્તાનના લોકોને દુકાળની વખતે વધારે સોસવું કેમ પડે છે?

હિંદુસ્તાનના વરસાદનો મોટો ભાગ [illegible] એવી રીતે પડેછે કે તેના [illegible] ઉપર [illegible] લોકોની [illegible] મેદાનોને [illegible] અને તે [illegible] જો વનસ્પતિ [illegible] તેને [illegible] કરે છે [illegible] [illegible] વરસાદ ન પડવાથી [illegible] [illegible] તા નથી [illegible] પણ [illegible] નથી [illegible] વખતે [illegible] કરવા સારુ કેટલેક ઠેકાણે [illegible] હોય છે પણ વર-સાદ ન પડવાથી તેહેરોનું પાણી પણ [illegible] એટલે સખત પડે છે કે, મોટા મોટા નદીઓ [illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

મતી નથી. અને [illegible] ઓસવાલ [illegible]
મેંઠે, અને અત્યારે નથી તે મહીંઆને આપવાથી તે
ત્યંરોના નાણાંનો સારો રીતે ઉપયોગ કરાશે. વળી
ઉત્તરથી તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં નાત જાતનો તફાવત અને
આચારવ્યવહારનો વહેમ જેટલો ઓછો કરી શકે તેટલો ઓ-
છુ કેમ કરી શકાતું નથી હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જુદી જુદી
જાતો છે અને ઘણીખરી જાતોમાં એકબીજાનું ખાવા
પીવામાં ફરક છે. હિંદુઓમાં સૌથી ઉંચી જાતિ તે
બ્રાહ્મણની છે તેની ૮૪ જાત કહેવાય છે. અને વાણિ-
આ પણ [illegible] જાતના કહેવાય છે તેમજ રજપૂત
કેવલ ૧૬ જાતના છે, એમનામાં અસલ એ જાત હતી.
પણ કેટલીક [illegible] ઉપર પ્રમાણે નવી જાતો થઈછે.
[illegible] જાતોના જુદા
જુદા [illegible] જાતનાનું
[illegible] ઉત્તર હિં-
દુસ્તાનમાં [illegible] કાઠિ-
[illegible] એટલે બાપ
[illegible] કે મા-
[illegible] આજ-
[illegible] સિવાય તે
[illegible] આજે
[illegible] ગામ-
[illegible] તેઓ હિંદુ
[illegible] જણાયછે. છતાં કોઈ
સુધારક [illegible] એને સભામાં લેતા
હશે તો એ બાબત [illegible] આ જગાએ કહી શકાતું ન-
થી, પણ ટુંકામાં એટલું કહેવાનું કે એ સઘળું છ. સ.

૧૮૪૭ ના વર્ષ પછીથી વધારે થયેલું છે હિંદુમાં કેટલીક જાત એવી પણ હોયછે કે તેના બાપદાદાથી જે ધંધો ઉતરતો આવ્યો હોયછે તેજ ધંધો કર્યા કરેછે; તેઓ બીજો ધંધો કરવા વરજ્ય અને ગેરવ્યાજબી સમજે છે એટલા માટે દુકાળની વખતે પણ તેઓ પોતાના ધંધામાં જુદા ધંધા કરી ગુજરાન [illegible] ના પડે કે આ વખ [illegible] તેના [illegible] નહી પણ [illegible]

બહાર જતા હોવાથી દુકાળના મુલકમાં તેનો ભાવ વધી જશે, તેમજ બહાર આવવાથી મોંઘુ જણાએથી અનાજ દુકાળના મુલકમાં વેચવા આવશે તેથી કોઇને ભુખે મરવાનો ભય રહેશે નહિ. પણ જો અનાજને બહાર જતું અટકાવવામાં આવે તો આસપાસના મુલકના દેશી રાજ્યો પણ પોતાના રાજ્ય માંહેનું અનાજ ખુટી પડવાના ભયથી બહાર જવા દેશે નહિ, ને એવું બનવાથી સઘળે ઠેકાણે તંગી આવશે.

દુકાળના વખતમાં ભુખે મરતા માણસો એવો વિચાર કરે કે તેઓને બહારગામ જવાથી કોઇ પણ ધંધો મળશે અને તેવા વિચારથી તેઓ એકદમ બહાર નીકળી પડવા માગે તો તેઓને જવા દેવા નહિ, કારણ કે બહાર જવા છતાં પણ કોઇ પણ જાતનો રોજી ન મળે તો તેઓ છેક ભુખે મરે છે જેઓ નબળા તથા બધી રીતે તદન લાચાર હોય તેઓને બનતા સુધી તેમના ઘર આગળજ રાખી તેમનું પેટ ભરવું કેમકે બહાર જતા લાંબી મુસાફરીના થાકથી ન પહોંચતા નવાં નવા દરદોથી તેઓ મરણ પામે છે. જેઓ બરોબર તન્દુરસ્ત હોય અને કોઈ પણ જાતનું કામ કરીને પોતાનું તથા પોતાના કુટુમ્બનું ગુજરાન કરવા માટે પૈસા પેદા કરવા રાજી હોય તેઓનેજ બહાર જવા દેવા.

કોઇ પણ ઠેકાણે દુકાળની નિશાની જણાતાં તુરતજ મજુરદારોને માટે જાહેર બાંધકામો ઊભા કરવા, કેમકે જે લોકો મહેનત કરવા શક્તિવાન હોય છે તેઓ એવાં કામો ઉપર તુરત લાગી જઇ રોજી પેદા કરવા મંડી જાય છે. પણ એ પ્રમાણે કામે લગાડતા પહેલાં સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે એક ઠેકાણે ઘણાં માણસો ભેગાં

બહાર જવા દેવાથી દુકાળના મુલકમાં તેનો ભાવ વધી શે, તેમજ બહાર આવેથી બીજું જથાબંધ અનાજ દુકાળના મુલકમાં વેચાવા આવશે તેથી લોકોને ભુખે મરવાનો ભય રહેશે નહિ. પણ જો અનાજને બહાર જવું બંધ કરવામાં આવે તો આસપાસના મુલકના દેશી રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્ય માંહેલું અનાજ ખૂટી પડવાના ભયથી બહાર જવા દેશે નહિ, ને એવું બનવાથી સર્વે ઠેકાણે તંગી થાશે.

દુકાળના વખતમાં ભુખે મરતાં માણસો એવો વિચાર કરે કે તેઓને બહારગામ જવાથી કોઇ પણ મોંઘી મજુરી અને તેવા વિચારથી તેઓ એકદમ બાહાર નીકળી પડવા માગે તો તેઓને જવા દેવા નહિ, કારણ કે બહાર જવા દીધા પછી કોઇ પણ જાતની રોજી ન મળી તો તેઓ છેક ભુખે મરે છે જેઓ નબળા તથા બધી રીતે તદન નાચાર હોય તેઓને બનતા સુધી તેમના ઘર આગળજ રાખી તેનનું પેટ ભરવું કેમકે બાહાર જતા લાંબી મુસાફરીના થાકથી ન પચતા નવા નવા દરદોથી તેઓ મરણ પામે છે. જેઓ ખરે ખર તન્દુરસ્ત હોય અને કોઈ પણ જાતનું કામ કરીને પોતાનું તથા પોતાના કુટુમ્બનુ ગુજરાન કરવા માટે પૈસા પેદા કરવા રાજી હોય તેઓનેજ બાહાર જવા દેવા.

કોઇ પણ ઠેકાણે દુકાળની નિશાની જણાતાં તુરતજ ગરીબોને માટે જાહેર બાંધકામો ઊભા કરવા. કેમકે જે લોકો મહેનત કરવા શકિતવાન હોય છે તેઓ એવા કામો ઉપર તુરત લાગી જઇ રોજી પેદા કરવા મંડી જાય છે. પણ એ પ્રમાણે કામે લગાડતા પહેલા સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે એક ઠેકાણે ઘણા માણસો ભેગા થવાં ના

ને જમીનમાં દાટવા. આવા ઉપાયથી મોટા જથાબંધ અનાજ રાખી શકાય છે. એ પ્રમાણે જથાબંધ અનાજ ભરી રાખવા સરકારે અથવા તાલુકદારોએ મોટી થાપણ રોકવી જોઈએ ખરેખર જોતાં એમ ભરી રાખેલા અનાજનાં નાણાં મોટાં વરસ સુધી વગર વ્યાજે એક ખૂણે પડ્યાં રહે. પણ દુકાળ પડતાં એ અનાજનો મોકો આવે કે વ્યાજ મુદલ વસુલ થઈ જતાં બીજાં વધારે નાણાં તેમાંથી પેદા કરી શકાય.

૪. પુરૂષો સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ કામે લાગે એવાં બાંધકામો ઊભાં કરવાં.

દુકાળની વખત લોકોના ગુજારા માટે જે જાહેર બાંધકામો ઊભાં કરવામાં આવે છે તે એવા પ્રકારનાં કરવાં જોઈએ કે જેમાં પુરૂષો, બાઈઓ અને છોકરાંઓ એક સરખા સમયથી કામે વળગી શકે. એ કામોમાં ધંધાદારી તરીકેની હોશિયારીની જરૂર ચતુરાઈની અગત્ય ન હોય પણ ફક્ત અંગમહેનત જરૂર હોય. વળી એ કામો એવાં જોઈએ કે જેમાં વેપાર ધંધા વધારવાના તથા દુકાળની વખતે દૂર કરવાના પાણી પૂરું પાડવાના સાધનો સમાવેશ હોય એ કામમાં મોટા તળાવ ઊંડાં કરાવવાના, નવા કુવા અને તળાવ ખોદવાના નવા રસ્તા બાંધવાના તથા જુના સમારવાના અને રસ્તાઓની બાજુઓએ ઝાડો રોપવા સારૂ ખાડા ખોદવાના વગેરે કામોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આવા બાંધકામ પાછળ દેખરેખ રાખનાર લોક પણ લાગતાંજ તપાસવું કે જે કેટલું કામ ચાલે છે તે ઠેકાણે જવા સારૂ છે કે નહિ તથા પાણી અને ખોરાક બરાબર મળી આવે છે કે નહિ અને કોઈનું દરદ ઉત્પન્ન ન થાય તેની મુખ્ય સંભાળ રાખવી. એવા કામ પાછળ લાગેલા પુરૂષોને રો-

[illegible]

૫. [illegible] પહેરવાને [illegible] સાધનો સાચવવાં.

દુકાળનું [illegible] [illegible]

૬. વરસાદનું પાણી કુવા તળાવ વગેરેમાં ભરી રાખવું.

[illegible]

૭. જમીનમાં બંબા મૂકી પાણી ઉપર ખેંચવું.

દુકાળના વખતમાં કોઇ કોઇ વાર એવું બને છે કે પેટપૂર ખોરાક મળે છે, પણ પીવાના પાણીની અછી તાણ પડે છે. એવા વખતે કુવા, તળાવ વગેરે નવાણ મ કાઈ ગયાં હોય તો અમેરીકન બંબાઓ જમીનમાં ઉતારી મની મારફતે તપાસી જોવું કે તે નવાણોના તળીએ પા છે કે નહિ. જો એમ માલમ પડે કે પાણી છે, તો ત તર્જ "પાતાળકુવા" (Artician Well) એવા ના મે ઓળખાતા કુવા ખોદાવવા અને તે કુવાની જાળવણી કરવા સારૂ પોલીસનાં માણસો રાખવાં.

૮. કંદમૂળ અને ફળો માંહેલું તથા ઘાસ ઉપર દવના આકારમાં રહેતું પાણી ઉપયોગમાં લેવાની તજવીજ કરવી.

બ્રહ્મદેશનાં જંગલોમાં જે વાંસ ઉગે છે તે વાંસનાં ભૂગી- આંના નીચલા ભાગમાં સ્વચ્છ પાણી ભરાઇ રહે છે. એ પાણીમાં ચોખા મૂકવાથી તે પાણી સાથે મળીને ગરમીથી રંધાઈ રહેછે, અને તે રસ્તે જતા મુસાફરોને પેટ ભરવા કા- ગ લાગે છે. કોઈ કોઈવાર મેદાનમાં ઉગતા ઘાસની ઉપર મોટા જથામાં દવ (ઝાકળ) પડેછે. એ દવના પાણીનો દુ- કાળના વખતમાં ઉપયોગ થઇ શકે. "મારશલ બુગીયાદ" નામનો ફ્રેન્ચ સરદાર પોતાના લશ્કર સાથે આફ્રિકામાં હતો તે વખતે તેણે ઘાસ ઉપરના દવનુ પાણી ભેગુ કરી તેથી ોતાની તરસ છિપાવી હતી નાળીએરમા રહેતા પાણીથી દુકાળની વખતે તરસ છિપાવાયછે. આ સઘળી બાબતો ાચ્યા લોકોને સારી પેઠે સમજાવવી જોઇએ કે જેથી ઓને ગરજની વખતે તેવા ઉપાયો લેવાતુ સુઝે. જો દુકા- ના મુલકની પાસે દરિઓ આવેલો હોય તો તેના ખારા પાણીને

ઠર્યું પાણી ઝીલાઈ રહે છે અને તે પાણી વરસાદ બંધ થયા પછી જમીન ઉપરથી ઓચાઈ નદીમાં દાખલ થાય છે. એવી રીતે કેટલાંક ઠેકાણાંઓ ઉપર નજદીક ત્રણ ભાગ જેટલું વરસાદનું પાણી ઝીલાઈ રહેતું અને એકજ ભાગનું વ્યર્થ ગયેલું એમ જણાવવામાં આવ્યુંછે. પણ જ્યાં નદી નાળાં પાસે જંગલ હોતાં નથી ત્યાંનું બધું પાણી દરિઆમાં વહી ખાલી થઇ જાયછે અને તેથી પાછળથી એવાં નદી નાળાં અને વહેળીઆ જલદીથી સુકાઈ જાયછે. આ બાબત ઉપર મુંબાઈના નામદાર માજી ગવરનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે પૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું હતુ. તે નામદાર જ્યારે પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે દુકાળના મુલકોની ઘણી બારીકીથી તપાસ કરી હતી, અને તે ઉપરથી તે જંગલો કાયમ રાખવાની મજબૂત ભલામણ કરતો હતો, અને જંગલને લીધે નદી નાળા પાણીથી ભરેલા રહેછે એ વિષેનો તે જબરો હિમાયતી થઇ પડ્યો હતો. જે જે ઠેકાણે જંગલો કાપી નાખ્યા છે તે તે ઠેકાણે તે પાછાં ઉગાડવાની તે મજબૂત ભલામણ કરતો હતો

---

૧૦. તંદુરસ્તી સુધારવાનાં ખાતાં ઉઘાડવાં.

એજ સર રિચર્ડ ટેમ્પલ દુકાળ વિષે લખાણ કરતાં કેટલાક ઉપાયોનો અમલ જણાવે છે. તે કહે છે કે લોકોની તન્દુરસ્તી સાચવવા માટે જે જે ખાતાઓ સ્થાપેલાં છે તેઓને મજબૂત કરવા. અને બરાબર સારી હાલતમાં આણવા એ ખાતાના ઉપરી અમલદારોએ લોકોનાં શરીરની હાલત ઉપર ગોનવારોથી આવતા દુકાળ પડવાના ભયથી થતી અસરો તપાસવી, અને તે અસરોનાં ખરાબ પરિણામ અટકાવવાના ઉપાય લેવા.

ક્નું પાણી ઝીલાઈ રહે છે અને તે પાણી વરસાદ બંધ થયા પછી જમીન ઉપરથી ખેંચાઇ નદીમાં દાખલ થાય છે. એવી રીતે કેટલાંક ઠેકાણાંઓ ઉપર નજદીક ત્રણ ભાગ જેટલું વરસાદનું પાણી ઝીલાઈ રહેતું અને એકજ ભાગનું વ્યર્થ ગયેલું એમ જણાવામાં આવ્યુંછે. પણ જ્યાં નદી નાળાં પાસેં જંગલ હોતાં નથી ત્યાંનું બધું પાણી દરિઆમાં જઈ ખાલી થઇ જાયછે અને તેથી પાછળથી એવાં નદી નાળાં અને વહેળીઆ જલદીથી સૂકાઈ જાયછે. આ બાબત ઉપર મુંબાઇના નામદાર માજી ગવરનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતુ. તે નામદાર જ્યારે પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે દુકાળના મૂલકોની ઘણી બારીકીથી તપાસ કરી હતી, અને તે ઉપરથી તે જંગલો કાયમ રાખવાની મજબૂત ભલામણ કરતો હતો, અને જંગલને લીધે નદી નાળાં પાણીથી ભરેલા રહેછે એ વિષેનો તે જબારો હિમાયતી થઇ પડ્યો હતો. જે જે ઠેકાણે જંગલો કાપી નાખ્યાં છે તે તે ઠેકાણે તે પાછાં ઉગાડવાની તે મજબૂત ભલામણ કરતો હતો.

૧૦. તંદુરસ્તી સુધારવાનાં ખાતાં ઉઘાડવાં.

એજ સર રિચર્ડ ટેમ્પલ દુકાળ વિષે લખાણ કરતાં કેટલાક ઉપાયોનો અમલ જણાવે છે તે કહે છે કે લોકોની તન્દુરસ્તી જાળવવા માટે જે જે ખાતાઓ સ્થાપેલાં છે તેઓને મજબૂત કરવાં. અને બરાબર સારી હાલતમાં આણવા એ ખાતાના ઉપરી અમલદારોએ લોકોનાં શરીરની હાલત ઉપર મોતવારીથી અથવા દુકાળ પડવાના ભયથી થતી અસરો તપાસવી. અને તે અસરોનાં ખરાબ પરિણામ અટકાવવાના ઉપાય લેવા.

गुजरात वर्नाक्युलर सोसाइटीनां वेचवानां पुस्तकोनी यादी, तथा तेओने वेचवाना नियमो.

નીચે જણેમાં પુસ્તકોમાંથી પચાસ રૂપિઆનાં અથવા તેથી વધારે કીમતનાં ચોપડી કીમતે સામટાં લેનારને એકંદરે ટકા પ્રમાણે કમિશન તથા બુકપોસ્ટનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે. અને ઓછામાં ઓછાં દશથી પચાસ રૂપિઆનાં ચોપડીથી સામટાં લેનારને દર ટકા કમિશન તથા બુકપોસ્ટનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે. પણ ટપાલમાં મોકલતાં ગેરવલે પડે અથવા કાંઈ નુકશાન થાય તે મગાવનારને શીર છે. દરેક પાકીટ પોસ્ટઓફિસમાં પહોંચાડ્યાની પહોંચ દાખલ અરધા આનાના ટીકીટ ઉપર પોસ્ટઓફિસની છાપ લેવામાં આવશે. માટે મગાવનારે તે આનાની અરધો આનો વધારે મોકલવો. પુરેપૂરાં નાણાં પ્રથમથી આવ્યા સિવાય પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે નહિ. પોસ્ટના ટીકીટો વગેરે મોકલનારે અમને પહોંચતા સુધી પોતાને જોખમે મોકલવી. પોસ્ટની ટીકીટોમાંથી રૂપિએ અરધા આનાનો વટાવ કાપી લેવામાં આવશે. નાટપેડ પત્ર લેવામાં નહિ આવે.

મનીઓરડરો, પોસ્ટલ નોટો અને આ સંબંધી કામકાજના સઘળા કાગળ પત્રો નીચે સહી કરનારના નામથી મોકલવા.

ગુ. વ. સોસાઈટીની ઓફીસ. અમદાવાદ, તા૦ ૫ મી માહે જાનુઆરી સને ૧૮૮૯. } કૃપાશંકર દોલતરામ પંડ્યા આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી, ગુ.

बुद्धिप्रकाश.

ઉપલા નામનું મોટાં ૨૪ પૃષ્ઠનું માસિક ગુજરાત વ. સોસાઈટીની તરફથી દરમાસે પ્રગટ થાય છે. એમાં વિદ્યા, હુન્નર, સુનીતિ, સંસારસુધારો, અને બીજા ઉપયોગી અને મનોરંજક મજાના વિષયો દાખલ કરવામાં આવે છે. એનું વાર્ષિક મુલ્ય રૂ ૦-૮-૦ તથા ટપાલ ખર્ચ રૂ૦-૩-૦ મળી રૂ૦-૧૧-૦ છે. ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે "બુદ્ધિપ્રકાશના મેનેજર"ના નામથી અગાઉથી પોસ્ટેજના પૈસા મોકલી લખવું. અગાઉથી પ્રથમ ફીજ લેવાનો રિવાજ છે. દશ અને તેથી વધારે ગ્રાહકો મેળવી આપનારને સેંકડે દશ ટકા પ્રમાણે કમિશન તથા ટપાલ ખર્ચ સોસાઇટી તરફથી આપવામાં આવશે.

बीजा माणसोए वेचवा मकेलां पुस्तकोनीयादी